

BULLÉTIN KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2026 2

JAARGANG 125, 2026, NUMMER 2

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Prof. dr. Hanneke Ronnes (Universiteit van Amsterdam/Rijksuniversiteit Groningen)

REDACTIE

Prof. dr. ir. Rika Devos (Université Libre de Bruxelles)

Dr. Wouter van Elburg (Hendrick de Keyser Monumenten)

Dr. Sophie van Ginneken (Universiteit van Amsterdam)

Marcel IJsselstijn MA (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Prof. dr. ir. Nele De Raedt (Université Catholique de Louvain)

Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Universiteit Utrecht)

Dr. ir. Frederik Vandyck (Universiteit Antwerpen)

Dr. Kim Zweerink (MOOI Noord-Holland)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (eindredacteur Engelstalig)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 75,00; t/m 28 jaar: € 32,50; instellingen en organisaties: € 187,25. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Ir. Nynke Stam. Postbus 5043, 2600 GA Delft,
T 015 278 15 35, info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. Korrie Louwes (voorzitter), mr. Maarten Adelmeijer (penningmeester), em. prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), Loreley Fournell (studentlid), drs. Patrick van der Klooster (vicevoorzitter), ir. Sylvia Pijnenborg (lid), Prof. dr. ir. Lara Schrijver (lid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

ARTIKEL

1 GABRI VAN TUSSENBROEK

De topografie van de Nederlandse bouwhistorie voor 1800. Over de regionale diversiteit van het bouwen in het verleden en het gebruik van verspreidingskaarten

17 ARTHUR FRIEDERICH

Bouwkwaliteit in beeld. Regelgeving, toezicht, bouw- en tekenkwaliteit voor en na de Woningwet uit 1901 en de Amsterdamse bouwverordening van 1905

TWEEGESPREK

34 RIKA DEVOS EN PETER SWINNEN

Gebouwde onderwerpen, verhaalde geschiedenis.

BOEKBESPREKINGEN

39 Obbe Norbruis, *Eduard Cuypers Leven & werk* (bespreking Coert Peter Krabbe)

41 Geert-Jan Mellink, *Bouwen zonder scrupules. De Nederlandse bouwwereld 1940-1950* (bespreking Rika Devos)

44 Herman Wesselink, *Een sterke toren in het midden der stad. Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen* (bespreking Mascha van Damme)

46 Nadia Bouras, Jan Hein Furnée, Hilde Greefs, Jelle Haemers, Manon van der Heijden, Anne-Laure Van Bruaene (red.), *Wereldsteden van de Lage Landen. Stads geschiedenis van Nederland en België* (bespreking Clé Lesger)

48 Verenigingspagina

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Openluchtmuseum in Arnhem: de Zaanse buurt. Foto G.A. van der Chijs/Fotobureau Cevirum, juni 1958 (Nationaal A, collectie Cevirum, nummer toegang 7.000SPAOND, Bestanddeelnummer 476039_036)
Achterzijde: Kalverstraat 153-155, Vervaardiger G. A. van Arkel (1858-1918), februari 1905 (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht, bouwtekeningen, Beeldbank, 5221BT900362)

© Bulletin KNOB wordt uitgegeven onder een Creative Commons Attribution 4.0 International (cc by 4.0) licentie. Artikelen mogen vrij worden gebruikt, mits deze op de juiste wijze aan de auteur worden toegeschreven. Zie bulletin.knob.nl/index.php/knob/about voor het open access beleid van Bulletin KNOB.

DE TOPOGRAFIE VAN DE NEDERLANDSE BOUW-HISTORIE VOOR 1800

OVER DE REGIONALE DIVERSITEIT VAN HET BOUWEN IN HET VERLEDEN EN HET GEBRUIK VAN VERSPREIDINGSKAARTEN

GABRI VAN TUSSEN BROEK

Hoewel Nederland een lange traditie heeft op het gebied van historische (steden)atlassen, is het gebruik van kaarten in de Nederlandse bouw- en architectuurhistorie over het algemeen niet sterk ontwikkeld.¹

▲ 1. Regionale diversiteit in het Openluchtmuseum in Arnhem: de Zaanse buurt. Foto G.A. van der Chijs/Fotobureau Cevirum, juni 1958 (Nationaal Archief, collectie Cevirum, nummer toegang 7.000SPABB, Bestanddeelnummer 61420)

Geografen kijken van groot naar klein en houden daár op waar het voor de bouw- en architectuurhistoricus interessant wordt. Omgekeerd kijken bouwhistorici van klein naar groot, en houden zij op waar het systeemdenken begint. In het verleden zijn weliswaar incidenteel historisch-bouwkundige kaarten gemaakt over de verspreiding van baksteenformaten, sommige natuursteensoorten en bepaalde constructievormen, maar een traditie om te werken met verspreidings-

kaarten is er niet.² Hierdoor worden patronen gemist die voor het begrip van de Nederlandse bouwtraditie belangrijk kunnen zijn.

In dit artikel wordt ingegaan op de vraag hoe vanuit de volkskunde, de historische geografie, de architectuurhistorie en het onderzoek naar landelijke en agrarische bouwkunst verspreidingskaarten met betrekking tot het bouwkundig erfgoed zijn ingezet (afb. 1). Daarna wordt de methode van het karteren in het verleden besproken, met aandacht voor de factoren tijd en plaats, en de valkuilen die karteren van losse fenomenen met zich mee kan brengen wanneer geen rekening wordt gehouden met de dynamiek van het gekarteerde. Ten slotte wordt aan de hand van vier korte casestudies uitgewerkt hoe kaarten behulpzaam kunnen zijn bij het inzichtelijk maken van verspreidingspatronen en hoe kaarten een bijdrage kunnen leveren aan de kennis van het traditionele gebouwde Nederlandse erfgoed van voor 1800.

GEOGRAFISCHE DIVERSITEIT

Het inzicht dat niet overal in het land op dezelfde wijze wordt gebouwd en geleefd, is allerm minst nieuw. Met de bedoeling de opbrengst van de landbouw te vergroten, inventariseerde architect C.H. Peters in 1871 dertig voorbeeldboerderijen verspreid over het land. Hij vervaardigde opmetingen op een schaal van 1:200 met de bedoeling bedrijven met elkaar te kunnen vergelijken, en – afhankelijk van de plaats – de bedrijfsvoering van andere bedrijven die in de desbetreffende regio lagen te verbeteren.³

Hoewel het er Peters niet om was te doen historisch inzicht in de wordingsgeschiedenis van verschillende regionale boerderijtypen te verkrijgen, zou een regionale indeling het boerderijonderzoek wel blijven domineren (afb. 2).⁴ De reden hiervoor is te vinden in de volkskunde, een onderzoeksdiscipline die zich in de late negentiende eeuw ook in Nederland begon te ontwikkelen en die een sterke belangstelling voor het boerenleven aan de dag legde. Dat het volkskundig onderzoek al snel was gericht op het onderscheiden van regionale verschillen, is te verklaren vanuit een streven naar ordening van een nog onontgonnen onderzoeksterrein. Hierbij ging het zeker niet alleen om gebouwen of bouwtypen, maar vooral ook om materiële cultuur, klederdrachten, specifieke gebruiken en taal. Verschillende Nederlandse volksstammen (Saksen, Friezen en Franken) zouden hun eigen cultuur bezitten, die door middel van inventarisatie en categorisering kon worden blootgelegd, zo was het idee.⁵

Daarnaast speelde ook het zoeken naar een nationale identiteit een rol. Als een reactie op de industrialisatie en de vorming van natiestaten in de tweede helft van de negentiende eeuw, bood het categoriseren van regionale materiële en geestelijke cultuuruitingen een

mogelijkheid om invulling te geven aan de begrippen 'identiteit' en 'eigenheid'.⁶ Door moderne uitvindingen en opvattingen verdween de traditionele cultuur van Nederland in hoog tempo.⁷

De volkskunde werd lange tijd gedomineerd door een stammenideologie.⁸ Dat de aanwezigheid van Saksische of andere invloeden eerder kon worden aangetoond in de 'pure' volkscultuur van het platteland dan in die van de stad, lag in het denken van die tijd voor de hand. In de stad waren immers meerdere culturen vertegenwoordigd die voor een versmelting zorgden. De boerderij werd in de eerste plaats gezien als een culturele uiting, en als middel om een wetenschappelijk ideologische aanname te onderbouwen. Empirische kennis van het materiële object was zodoende geen doel op zichzelf. Dit komt tot uitdrukking in *Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners* van J.H. Gallée uit 1907.⁹ Hierin zijn per streek of regio opmetingstekeningen van boerderijen geordend, maar ook portretten en zelfs schedelvormen van bewoners om het 'volksype' te illustreren.

Het achterhalen van 'stameigen' kenmerken bleef de volkskunde tot na de Tweede Wereldoorlog beheersen, niet zelden met een ideologische nationalistische ondertoon.¹⁰ Het verbaast dan ook niet dat in de zeldzame pogingen om volkskunde en bouwkunst met elkaar te verbinden dit onderliggende motief steeds aan de oppervlakte aanwezig was. De overtuiging dat in materiële cultuuruitingen zoals de bouwkunst de 'volksziel' te vinden was, was leidend.¹¹

Bernard Slicher van Bath brak in zijn studie over de geschiedenis van nederzettingen in oostelijk Nederland in 1945 met de drie-stammentheorie over Saksen, Friezen en Franken.¹² Hij betrokken historische gegevens in zijn analyse, en langzaam maar zeker zou dit ook bij onderzoek naar de geschiedenis van boerderijen meer gaan gebeuren. Met name R.C. Hekker wees op het belang van bodemgesteldheid, landbouwbedrijfstypen en technische, sociale en economische veranderingen die op de bedrijfsvoering van invloed waren. Hekker stond mede aan de wieg van de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek – opgericht in 1960 – en ook speelde hij een belangrijke rol bij het systematisch opmeten en documenteren van oude boerderijen. Zijn benadering was eerder een bouwkundig-historische dan een volkskundige, en dit zou vooral na 1960 tot een toenadering tussen het volkskundige boerderijenonderzoek en onderzoekers van monumentenzorg leiden.¹³

HISTORISCHE GEOGRAFIE EN BOUWKUNST

Vanuit de historische geografie is er vanzelfsprekend eveneens veel werk verzet om historisch Nederland in kaart te brengen. Baanbrekend was het werk van H.J. Keuning, die, in 1933 gepromoveerd en in 1946 tot hoogleraar economische en sociale geografie aan de

2. Kaart van Nederland met boerderijtypen per regio weergegeven, 1948. Tekening R.C. Hekker (RCE SHBO-BT-0662)

Rijksuniversiteit van Groningen benoemd, in hetzelfde jaar *De historisch-geografische landschappen in Nederland* publiceerde.¹⁴ De tekst heeft een stevige historische basis en de auteur heeft veel oog voor natuurlijke en bestuurlijke factoren, voor politiek, economie en landgebruik bij de vorming van historisch-geografische landschappen. Gebouwen blijven in zijn betoog echter vrijwel geheel buiten beschouwing.

De totstandkoming van de historische geografie beleefde tot de instelling van het lectoraat onder die naam aan de Universiteit van Amsterdam in 1964 niettemin een lange aanloop.¹⁵ Karteren van gebouwen bleek daarbij telkens een stap te ver te zijn. Interessant in dit kader is een passage uit de *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen* van Jelle Vervloet uit 1984. In dit boek besteedde de auteur aandacht aan een groot aantal vormende krachten bij de wording van cultuurlandschappen, maar hij ging daarin voorbij aan gebouwen en bouwmaterialen. Eén passage uit het boek verdient hier een

citaat. Enigszins defaitistisch stelt Vervloet over verschillen in de gebouwde omgeving: 'Het is erg moeilijk deze [verschillen] thans nog op het spoor te komen, laat staan te reconstrueren. In de landschapsrelicten uit de perioden die men vanuit dit gezichtspunt wil onderzoeken, zou nu nog iets daarvan merkbaar moeten zijn. Zij vormen immers ook de materiële neerslag van de mentaliteit van de samenleving waarbinnen zij functioneerden. Maar helaas, de relicten laten zich slechts heel moeizaam op dit soort eigenschappen onderzoeken. Daarom wordt bij het onderzoek dit aspect vaak maar overgeslagen. Het is zo vaag dat men er niets mee kan beginnen.'¹⁶

Hoewel het doel van de publicatie was die relicten juist wel historisch-geografisch te tonen en te duiden, klinkt de houding van Vervloet ook door in *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering* (1986).¹⁷ Hierin is op het niveau van nederzettingen aandacht voor morfologie, kavelvormen en verschillen in stadswijken (markt, bestuurlijk cen-

trum, haven), maar de materiële gebouwde omgeving speelt geen enkele rol.

In 2006 speculeerde Hans Renes over wat een geografie van monumenten zou kunnen betekenen.¹⁸ Relaties tussen gebouwen onderling en relaties tussen gebouwen en het landschap zouden kunnen worden blootgelegd. Renes gaf het voorbeeld van kerken in Midden-Limburg, waarvan de oudste in het Maasdal liggen en dochterkerken pas later op de armere zandgronden verder landinwaarts verrezen. Ook ging hij in op het belang van het kennen van bouw- en verbouwingsgeschiedenissen van kerken, boerderijen en woonhuizen, om de ontwikkeling van nederzettingen beter te begrijpen. 'De datering van nieuwbouw en verbouwingen van boerderijen kan een onverwacht beeld geven van perioden van welvaart en vernieuwing in de landbouw.' Als voorbeeld noemde hij zijn onderzoek naar zo genoemde *sprengenbeken* op de Veluwe, waarbij individuele geschiedenissen van watermolens de sleutel bleken te zijn om het complexe stelsel van gegraven molenbeken te begrijpen (afb. 3).

In hetzelfde jaar publiceerde Ronald Stenvert een retrospectieve analyse van de serie *Monumenten in Nederland* (1996-2006), met een pleidooi om de verzamelde gegevens in de afzonderlijke delen te zien als een cultuurhistorische spiegel van het Nederlandse erfgoed.¹⁹ Dit had in combinatie met de door Renes voorgestelde methode kunnen leiden tot verspreidingskaarten en kwantificeren van afzonderlijke fenomenen.

Toch bleef het sinds 2006 bij deze aanzetten. Een verklaring voor de afwezigheid van een 'monumentengeografie' is misschien wel dat in alle historisch-geografische studies het onderliggende landschap het uitgangspunt vormt en dat in architectuur- en bouwhistorische studie de door mensenhanden gemaakte gebouwen en structuren de basis zijn. Beide onderzoeksgebieden komen niet bij elkaar. De infrastructuur die voor verspreiding van mensen en materialen heeft gezorgd, maakt weliswaar deel uit van het landschap, maar wordt doorgaans niet gezien als een (bij-)sturend element in de vorming van gebouwen.²⁰ Daarnaast speelt ook het door Renes al gesignaleerde probleem dat beschikbare databestanden niet geschikt zijn om dit soort onderzoek te verrichten een rol. Dat het onderzoek van historische gebouwen eigen methodes en technieken vergt en zeer tijdrovend is, is een bijkomende complicerende factor om gebouwen integraal deel te laten zijn van historisch-geografisch onderzoek.

ARCHITECTUURHISTORIE, MONUMENTENZORG EN LANDELIJKE BOUWKUNST

Terwijl de historische geografie gebouwen alleen als objecten in het landschap beschouwde, bleef het volkskundige onderzoek naar historische gebouwen grotendeels beperkt tot boerderijen. De architectuurhistorie hield zich hoofdzakelijk met andere gebouwcategorieën bezig.²¹ Met name het architec-

3. De Cannenburger watermolen bij Vaassen, anonieme opname, 1896 (RCE 37.115)

tuurhistorisch onderzoek heeft – vaak in dienst van monumentenzorg – geleid tot overzicht in de geschiedenis van de bouwkunst, hetgeen onontbeerlijk was voor het selecteren van waardevolle gebouwen voor bescherming.²² Vanuit de architectuurhistorische benadering was er echter weinig aandacht voor de geschiedenis van landelijke bouwkunst in het algemeen en boerderijbouw in het bijzonder, een gemis dat tot de jaren vijftig ook in de *Geïllustreerde Beschrijvingen* tot uiting kwam.²³ De aandacht ging vooral uit naar kerken, kastelen, paleizen en andere gebouwen die vertegenwoordigers waren van een ‘hogere’ cultuur. En ook de ‘bouwtraditie’, waarmee het hele samenspel van materiaal, techniek en actoren in de bouw is bedoeld, was in die tijd als onderzoeksterrein binnen de architectuurhistorie weinig ontwikkeld. Een voorbeeld daarvan is het onderzoek naar woonhuizen – in aantal de grootste categorie op de monumentenlijst. In de vroege *Geïllustreerde Beschrijvingen* resulteerde de aandacht voor woonhuizen vaak in niet veel meer dan enkele aangeklede adressen. De verbinding tussen architectuurhistorie en historische geografie is vrijwel afwezig, verspreidingskaarten zijn nagenoeg niet gemaakt, het nadenken over verspreidingspatronen vanuit architectuurhistorisch perspectief is beperkt.²⁴

DE METHODE VAN HET KARTEREN

In hoeverre verspreidingskaarten het mogelijk maken om door te dringen in een verleden en in hoeverre ze continuïteit weerspiegelen, werd in de jaren zeventig en tachtig fel bediscussieerd, primair door volkskundigen.²⁵ In landen als Engeland en Duitsland werden na de Tweede Wereldoorlog historische bouwkundige fenomenen op spreidingskaarten weergegeven. In Engeland publiceerden onder anderen N.W. Alcock, R.W. Brunskill, R. Harris en J.T. Smith kaarten waarop inzichtelijk was gemaakt waar bijvoorbeeld steen- of houtbouw dominant was, bepaalde typologieën te vinden waren, waar welke vakwerkvormen en andere constructies voorkwamen et cetera.²⁶

In Duitsland was men in de late negentiende eeuw begonnen met het karteren van huisvormen. Geheel volgens opvattingen van die tijd waren onderzoekers van mening dat in de aangetroffen gebouwen sporen van de Germaanse geschiedenis te vinden waren en dat gebouwtypen iets duidelijk konden maken over de stammen die deze huizen hadden gebouwd: zaalhuizen zouden op Oudsaksische nederzettingen wijzen, terwijl Gulphuizen een Friese oorsprong zouden verraden.²⁷ Nadat deze romantische dan wel ideologische zienswijze in de jaren twintig was ingeruild voor neutralere begrippen als ‘Kulturraum’, en het huis en/of de boerderij werd opgedeeld in onderdelen, begon een preciezere invulling van de kaart. Hiervoor werden constructies onderzocht (‘Gefügeforschung’) en begon naast het typen- en plattegrondonderzoek

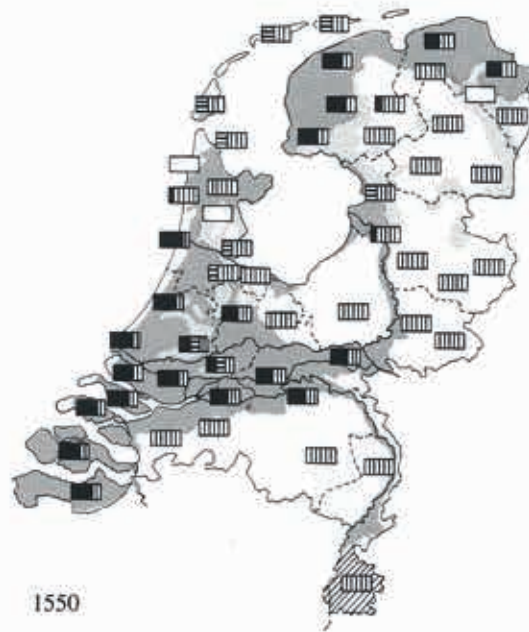
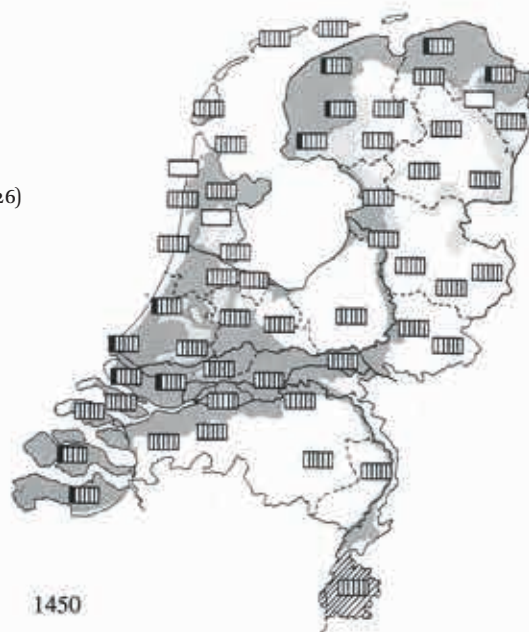

4. De vervaardiging van een kaart voor de Commissie voor Volkskunde door tekenaar A.J.J. de l'Orme, onder toezicht oog van W. Rensink, J. Daan en P.J. Meertens. Foto E.J. Hollmann, ca. 1966 (Collectie Meertens Instituut)

ook de derde dimensie een plaats te krijgen.²⁸ Dit gebeurde echter nog steeds met als hardnekkig doel om typisch streekeigen ‘Hauslandschaften’ aan te wijzen, uitgaande van typologieën, een aanpak die onder invloed van de volkskunde tot ver na de Tweede Wereldoorlog werd gehanteerd, maar daarbij internationaal wel in een impasse raakte.²⁹ Dit had primair te maken met een discussie over methodologie.

Een Vlaams-Nederlandse samenwerking om tot een gezamenlijke volkskunde-atlas te komen, liep na enkele publicaties op een fiasco uit.³⁰ Dit geldt eveneens voor het plan om een Europese volkskundige atlas aan te leggen. De methodische zwakte van deze atlas was dat de vraag naar continuïteit niet werd beantwoord. Met andere woorden: kon men ervan uitgaan dat fenomenen die in pakweg 1950 werden geconstateerd, in 1850 of eerder ook al aanwezig waren? De ‘onveranderlijkheid als methodisch beginsel’ vormde een theoretische achilleshiel.³¹ Er was geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat dingen in de loop der tijd konden veranderen, onder andere door acculturatie, zaken die met historische gegevens en aandacht voor sociale verschillen gedeeltelijk kunnen worden blootgelegd (afb. 4).³²

5. Globaal overzicht van
materiaalgebruik in boerde-
rijen in Nederland tussen
1450 en 1900 (Voskuil, *Van
vlechtwerk tot baksteen*, p. 126)

De generatie volkskundigen die met name in Duitsland in 1969 radicaal brak met de oude benaderingswijze, deed dat in de eerste plaats om de ideologie uit de volkskunde te halen en daarmee een objectievere wetenschapsbeoefening mogelijk te maken. De volkskunde-atlas die de traditionele cultuur moest weer spiegelen, verdween en in plaats daarvan kwamen verspreidingskaarten zoals J.J. Voskuil en zijn medewerkers die vervaardigden, en die niets meer of minder waren dan momentopnamen. Met behulp van geschreven bronnen hoefden deze momentopnamen niet tot het heden beperkt te blijven, maar konden ze ook voor voorbije perioden worden gereconstrueerd. Met de opgebouwde sequenties konden vervolgens veranderingen worden getoond. Het zoeken naar continuïteit werd vervangen door spreiding en verandering door de tijd heen. Verschillen en veranderingen in de geestelijke en materiële cultuur moesten in kaart worden gebracht en in een maatschappelijke context worden geplaatst, om kennis en inzicht te vergroten en betekenissen beter te kunnen doorgronden, los van achterliggende ideologie.³³

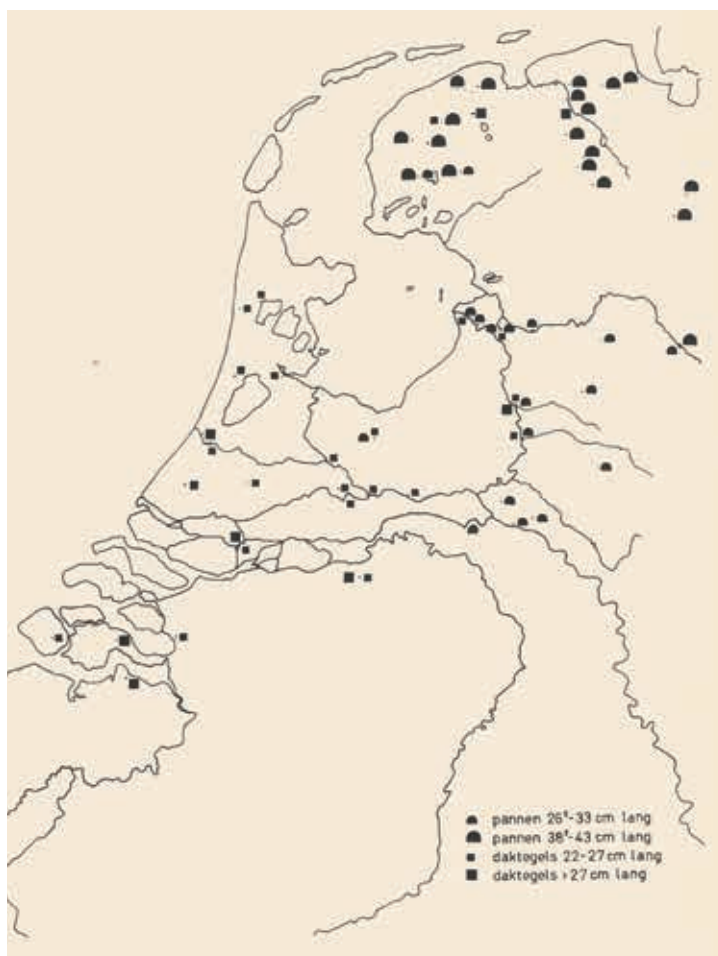
Uiteindelijk kreeg het besef dat op kaarten weergegeven zaken voortdurend aan verandering onderhevig waren vaste voet aan de grond. In zijn oratie benadrukte Guus Borger in 1981 dat deze 'niet aflatende processen van wording en verwording' op het terrein van de geografie het bestaan van een genetisch opgevatte historische geografie rechtvaardigde. Hiermee formuleerde hij al zoiets als wat een programma had kunnen zijn voor het in kaart brengen van historische bouwwerken. Borger pleitte ervoor dat de historische geografie zich zou bezighouden met de vraag wat de leden van een bepaalde menselijke groep hebben gedaan om zich in een bepaald woongebied te kunnen handhaven, waarbij de aanwezige verscheidenheid in natuurlijk milieu in ogenschouw moest worden genomen, maar ook de vraag hoe de mens in dat milieu heeft ingegrepen.³⁴

Toch maakte de nieuwe aanpak geen school. Ook vanuit de bouwhistorie is de handschoen niet opgepakt en zijn er maar weinig pogingen gedaan om vondsten en fenomenen systematisch in kaarten te verwerken. Sterker nog: de twee meest prominente voorbeelden van gebouwkarteringen zijn ontstaan vanuit volkskundig onderzoek. Everhard Jans deed onderzoek naar huizen in een gebied tussen Kampen en Doesburg in het westen en Meppen en Rheine in het oosten, met aandacht voor 'streekeigen' kenmerken.³⁵ In de Nederlandse bouwhistorie vond zijn boek weinig weerklank, wat aan het verouderde begrippenapparaat te wijten was, maar ook aan het programmatische karakter van Jans' studie, die deels nog de vooroorlogse aanpak ademde. Veel objectiever was de benadering van Voskuil in zijn onderzoek naar de geschiedenis van de wanden van Nederlandse boerderijen.³⁶ Voskuil

onderzocht op basis van historische bronnen hoe deze wanden op een zeker moment in de geschiedenis waren opgebouwd en zette dit op een kaart. Door dit voor verschillende periodes te doen, was hij in staat een ontwikkeling te tonen in de opbouw en versterking van de wand, waarbij een regionale differentiatie zichtbaar was (afb. 5).

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK EN VERSPREIDINGSKAARTEN

Bij bouwhistorisch onderzoek – in de jaren zeventig en tachtig sterk in ontwikkeling – werd de innovatieve benadering van het karteren van historische fenomenen niet opgepakt. Er bestaan weliswaar verspreidingskaarten van tussenbalk- en stergebinten, baksteenformaten, dakbedekkingen (lei en dakpan), kapconstructies, metselwerk en metseltekens, maar dit zijn incidentele voorbeelden, voornamelijk in het kader van het *Restauratievademecum* tot stand gekomen (afb. 6).³⁷ Een van de methodische kernproblemen van de Nederlandse bouwhistorie is dat onderzoek van objecten vaak geïsoleerd plaatsvindt en dat het object niet in een groter systeem van archeologie en historische geografie wordt geplaatst. Toch is het voor een goed begrip van het ontstaan, de ontwikkeling en de

6. Verspreiding van dakpannen en leien (De Vries, rvblad Dakpan)

7. Verspreidingsgebieden van Doornikse steen (n=35), trachiet (n=54), ijzeroer (n=42) en mergel (n=283) (kaart auteur)

0 25 50 km

verspreiding van bouwhistorische fenomenen van groot belang deze context te doorgronden.³⁸ Materialiteit en bouwtechniek zijn – zeker voor de periode voor 1800 – alleen in een bepaalde periode en in een bepaald gebied of regio op die manier toegepast. Ze zijn een uiting van een bredere bouwcultuur, die is ontstaan als gevolg van beschikbaarheid van materialen, aanvoerroutes, omgevingsfactoren, technische kennis, economische mogelijkheden, organisatie van werk, regelgeving en de rol van instituties, voorkeuren en andere, minder scherp te benoemen culturele factoren. Gebonden aan tijd en plaats ontstonden zodoende verschillende ‘regimes of materiality’.³⁹

Hoewel steden als brandpunten van innovatie en knooppunten van cultuur overeenkomsten vertonen, is er bij elke stad en regio telkens sprake van een individuele ontwikkeling en een eigen, functioneel profiel.⁴⁰ Of het gaat om een marktstad, een productiestad of een bestuurlijk centrum zal uitmaken voor de ruimtelijke inrichting. Ook de grootte en de conjunctuur zijn hierbij van belang. Voor sommige steden is aangevoerd dat economische krimp uiteindelijk ook ruimtelijke gevolgen had en het ligt voor de hand dat dit omgekeerd ook gold voor groei.⁴¹

Bovenstaande beschouwingen gelden niet uitsluitend voor steden. Mutatis mutandis kunnen ze ook worden toegepast op landelijke gebieden, dorpen en gehuchten, boerderijen, kastelen en molens. Sprekend in dit verband is bijvoorbeeld de verspreiding van sommige natuursteensoorten die een sterke geografische beperking kunnen hebben, maar waarin geen patronen als ‘stedelijk’ of ‘landelijk’ aanwijsbaar lijken.⁴² Het gebruik werd ingegeven door infrastructuur van handelsnetwerken en (water)wegen, door beschikbaarheid van materiaal – al dan niet bepaald door nabijheid of betaalbaarheid en economie –, dit alles beïnvloed door menselijke actoren als opdrachtgevers en leveranciers (afb. 7).

Zo is de toepassing van Doornikse steen in het zuidwestelijke kwadrant van Nederland enerzijds te verklaren vanuit het feit dat dit gebied dicht bij de groeves ligt dan het noordoosten. Maar bij een beschouwing van de context waarin de steen is gebruikt, zien we dat kerkelijke opdrachtgevers hierbij dominant zijn en ook wanneer de infrastructuur eventueel problemen opleverde – zoals bij het transport van Doornik naar Utrecht – de wens van de opdrachtgever doorslaggevend was, ondanks transportmoeilijkheden en oplopende kosten. In de toepassing van tufsteen zien we iets soortgelijks, totdat de opkomende baksteen een goed alternatief begon te bieden.

Bij mergel en ijzeroer lijken deze pullfactoren niet of in veel mindere mate te hebben bestaan. Ijzeroer beperkte zich qua toepassing als bouw materiaal in de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw tot een regionaal verspreidingsgebied in het oosten van het land.

Mergel is – met een opleving als exportproduct naar het noorden in de zestiende eeuw – voor het overgrote deel beperkt tot toepassing in Limburg.

VIER VOORBEELDEN

De topografie van de Nederlandse bouwhistorie kan worden uitgewerkt op verschillende niveaus. Naast bouwmaterialen – die vooral iets over push- en pullfactoren over grotere afstand duidelijk maken – komen ook constructietypen en bouwhistorische fenomenen voor die een weerslag zijn van lokale omstandigheden en ambachtelijke netwerken. Te denken valt hierbij aan ondergrond en waterhuishouding, economie, sociale status, conjunctuur, (bouw)culturele gebruiken en andere mogelijke factoren die de bouwtraditie beïnvloedden.

Dit zal hier worden geïllustreerd aan de hand van vier beknopte voorbeelden, die laten zien hoezeer bouwkundige oplossingen in het verleden te koppelen zijn aan bepaalde regio's, terwijl ze elders in het land niet of nauwelijks voorkomen. Het gaat hierbij om drijvende kelders, houten tongewelven, tussenbalkspanten en metseltekens.

8. De verspreiding van drijvende kelders (n=130) (kaart auteur)

9. Verspreidingsgebied van houten tongewelven in Nederland (n=299) (kaart auteur)

10. Verspreidingsgebied van tussenkalkspanten (n=89) (kaart auteur)

De drijvende kelder werd in de zeventiende eeuw ontwikkeld om het onderlopen van kelders door fluctuerende waterstanden tegen te gaan.⁴³ Aanvankelijk was dit fenomeen alleen bekend uit Amsterdam en Edam, maar na een uitvraag bij het Convent van gemeentelijke bouwhistorici en tijdens het Bouwhistorisch Platform kwamen meldingen uit een veel groter gebied (afb. 8). Zoals nu blijkt, is de drijvende kelder een fenomeen dat zich uitstrekt over een brede strook van West-Nederland, waar de waterproblematiek anders was dan op de klei- en zandgronden. Drijvende kelders zijn relatief ingewikkelde en dure constructies, die daarom met name in zeer aanzienlijke woonhuizen, boerderijen, buitenplaatsen en instellingen voorkomen of te verwachten zijn. De buitengebruikstelling is direct te relateren aan de waterbeheersing en kan per regio verschillen.

Een fenomeen dat eveneens aan ondergrond te koppelen lijkt, zijn houten tongewelven (afb. 9). Deze zijn eveneens tot een brede strook over het westen van Nederland te vinden. Een voor de hand liggende reden voor de toepassing ervan is ook hier de slappe ondergrond, waardoor gewichtsreductie maar ook het anticiperen op mogelijke zettingen van het gebouw een rol

11. Een tussenkalkspant in Vleesstraat 7-9 in Venlo, met aangeheelde voet (foto B. Dukers, 2005)

speelden. Waar drijvende kelders echter dure constructies waren, lijkt het houten tongewelf in sommige streken juist een teken van economische krapte. Zo valt het op dat houten tongewelven ook op de Brabantse zandgronden zijn toegepast, waar stabiliteit van de ondergrond geen belemmering is. Dit leidt tot de vraag of en in hoeverre ook financiële of ideologische overwegingen van belang kunnen zijn geweest bij de keuze voor houten dan wel stenen gewelven en ook of deze aan bepaalde historische perioden te koppelen zijn.⁴⁴

Een ander voorbeeld van een constructietype is het tussenbalkspant of -juk, een spant waarbij de balk die de beide spantbenen met elkaar verbindt niet is uitgevoerd als een dekbalk die er bovenop ligt, maar als verbinding die juist tussen de spantbenen 'hangt' (afb. 10).⁴⁵ Dit spanttype, dat bij onderzoek in de jaren zestig in Nijmegen veelvuldig werd aangetroffen, kreeg aanvankelijk de aanduiding 'Nijmeegs spant', maar bleek bij nadere beschouwing ook regelmatig te zijn toegepast in 's-Hertogenbosch, Venlo, Roermond en andere steden en dorpen. De constructie heeft zijn hoogtepunt beleefd van de vijftiende tot zeventiende eeuw en kwam tegelijk met het dekbalkspant voor.⁴⁶

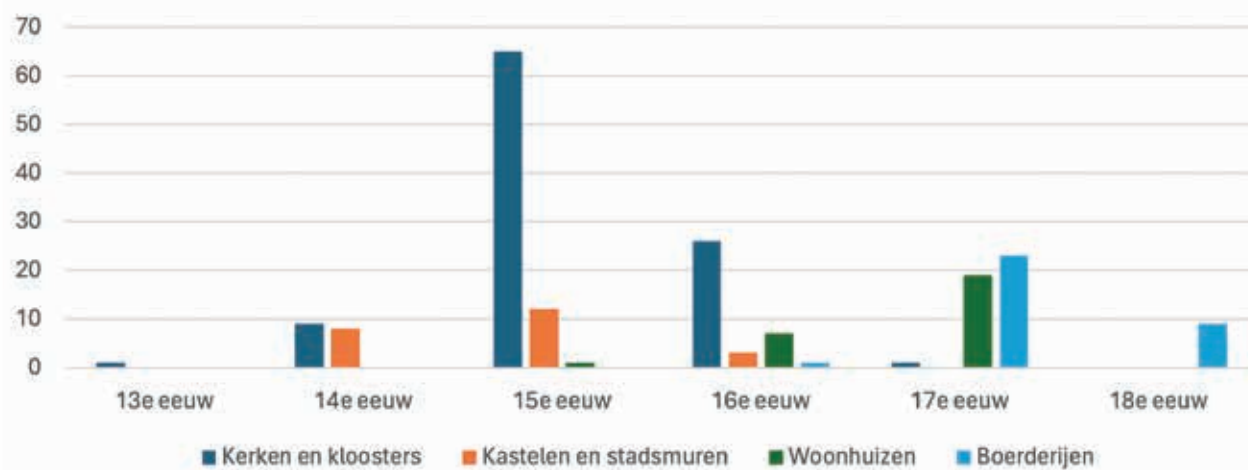
De in het verleden geopperde oorzaken voor het ontstaan van het tussenbalkspant gaan uit van organische, lineaire ontwikkelingen. Janse vermoedde dat het tussenbalkspant was ontstaan uit een zolderjuk met verticale stijlen.⁴⁷ Boekwijt en Van Drunen wezen op de overeenkomsten met de in het aangrenzende Duitsland wijdverbreide constructie van de 'stehender Stuhl' en 'liegender Stuhl'.⁴⁸ Opvallend is een verspreidingsgebied dat een invloed vanuit de vakwerkbouw kan suggereren, maar ook rondtrekkende timmerlieden of een doorwerking van constructieprincipes die uit de landelijke bouwkunst bekend zijn (langsondersteuning).⁴⁹ Optimaal is de toepassing van de tus-

senbalk allerm minst: de fliering wordt voor een goede krachtenverdeling bij voorkeur op ongeveer een derde van de hoogte aangebracht en de op de verbindingen rustende tussenbalk is ook zwakker dan de dekbalk (afb. 11).⁵⁰ Daar staat wel een ruimtelijk voordeel tegenover: de spantbenen van de constructie kunnen als borstwering worden gebruikt en de vlieringvloer komt daardoor lager te liggen dan bij een dekbalkconstructie. Hierdoor wordt de stahoogte op dit niveau vergroot, hoewel hier in lang niet alle gevallen gebruik van is gemaakt.

Al met al laat dit voorbeeld zien dat de bouwhistorische (of: historisch-bouwkundige) benadering van het fenomeen weliswaar tot interessante speculaties leidt, maar dat voor een betere verklaring van de spreiding nader interdisciplinair onderzoek noodzakelijk is.

DIACHRONE ONTWIKKELINGEN

Een laatste fenomeen dat hier wordt behandeld zijn metseltekens.⁵¹ Deze zijn niet alleen aan een bepaalde regio en gebied gekoppeld, maar tevens aan een bepaalde gebouwcategorie, waarbij de toepassing van metseltekens door de eeuwen heen verschuift (afb. 12). Zijn het in de veertiende en vijftiende eeuw – de eeuwen waarin baksteen op grotere schaal is toegepast – vrijwel uitsluitend kerken, kloosters, kastelen en stadsmuren waarin metseltekens te vinden zijn, in de zestiende eeuw neemt de toepassing in deze categorieën abrupt af. Woonhuizen en in mindere mate boerderijen zijn daarentegen veel beter vertegenwoordigd, wat nog meer geldt voor de zeventiende eeuw, waarin de verstening van woonhuizen in het westen van het land een hoge vlucht neemt. De verstening van boerderijen volgde over het algemeen wat later dan van de woonhuizen in steden, waardoor boerderijen ook in de achttiende eeuw nog van metseltekens wer-

Toepassing metseltekens per categorie per eeuw (n=185)

12. a. Metseltekens op kerken en kloosters; b. metseltekens op stadsmuren en kastelen;
c. metseltekens op woonhuizen en d. metseltekens op boerderijen (n=191) (kaart auteur)

den voorzien (vgl. afb. 5). Het waarom hiervan én de achterliggende motieven van de regionale verspreiding, zijn onderwerp van nader onderzoek.

CONCLUSIE

Bovenstaande voorbeelden zijn niet bedoeld om Nederland in hokjes in te delen of om 'cultuurlandschappen' te benoemen. Inventarisatie en kartering leggen echter patronen bloot die nieuwe interdisciplinaire vragen kunnen opleveren en uiteindelijk tot een betere duiding kunnen leiden. Karteren van bouwhistorische fenomenen kan zodoende een waardevolle aanvulling zijn op het overzicht en inzicht in de factoren die de totstandkoming van het gebouwde erfgoed hebben beïnvloed. Bovendien zullen hiermee regionale verschillen op concrete wijze worden duidelijk gemaakt, meer dan wanneer alleen losse objecten worden bestudeerd (bouwhistorie), onderzoek wordt beperkt tot gebouwcategorieën (architectuurhistorie), het landschap (historische geografie) of ruimtelijke inrichting zonder oog te hebben voor materialiteit (steden-geschiedenis).

Goede kwaliteit van de data die aan de kaarten ten grondslag liggen is vanzelfsprekend een voorwaarde. Dit vereist systematisch verzamelen en duiden, waarbij lering kan worden getrokken uit fouten die in het verleden zijn gemaakt. De materiële aanwezigheid van

een fenomeen dient primair het uitgangspunt te zijn en niet het zoeken naar 'eigenheid' of ontwikkelingen.

Hierbij mag nooit uit het oog worden verloren dat ontwikkelingen in de tijd veranderingen teweeg hebben gebracht. Dat dateringen daarbij stevast kritisch tegen het licht moeten worden gehouden, spreekt voor zichzelf en ook dat aspect zal regelmatig voor de nodige problemen kunnen zorgen, doordat fenomenen in het verleden te onnauwkeurig zijn gedateerd of doordat dateringen uit het verleden inmiddels achterhaald zijn. Niettemin levert het in kaart brengen van historische verschijnselen ook voor de Nederlandse bouwhistorie voordelen op, om inzicht te krijgen in ontwikkelingen en verspreidingspatronen, met het doel uiteindelijk beter bloot te leggen hoe Nederland in historisch-bouwkundig opzicht in elkaar zit. Dit zal uiteindelijk niet alleen leiden tot kennisvermeerdering, maar ook zal het in kaart brengen van fenomenen kunnen worden gebruikt voor het instrumentarium dat bij waardestellingen wordt gehanteerd: hoe zeldzaam of hoe algemeen is een fenomeen? En hoe vaak of hoe zelden komt het in een specifieke regio voor? Na alle historische (steden)atlassen is het daarom tijd voor een bouwhistorische atlas van Nederland waarin een veel groter aantal fenomenen zal worden behandeld dan in het beperkte bestek van dit artikel mogelijk was.

NOTEN

- 1 R. Rutte, 'Bouwstenen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland', *Stadsgeschiedenis* 3 (2008) 1, 71-86, 76-81. De historisch gebouwde omgeving speelt ook in atlassen van meer recente datum een relatief geringe rol. Historische (steden)atlassen bieden weliswaar een overzicht van de groei van steden en ook komen factoren als economie en infrastructuur ruimschoots aan bod, maar de vraag of bebouwing bijvoorbeeld uit de veertiende of zeventiende eeuw stamt, wat dit voor consequenties heeft en wat daarvoor de verklaring is, wordt doorgaans niet beantwoord. Vgl. R. Stenvert, 'Van monumenten en ruimtelijke netwerken in plaats en tijd. Een cultuurtopografie van Nederland', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 26 (2008) 1, 24-41, 28. Dank gaat uit naar Petra Brouwer, Albert Reinstra, Ronald Stenvert en de anonieme 'peers' voor het becommentariëren van eerdere versies van deze tekst.
- 2 G. Berends, 'Backstein in den Niederlanden des Mittelalters', in: *Hausbau in den Niederlanden. Bauwesen für die Hausforschung* (Band 39), Marburg 1990, 71-78; A. Slinger, H. Janse en G. Berends, *Natuursteen in monumenten*, Zeist 1980, 26, 41. Vgl. A. van Drunen, 'Wisseldorpklosjes. Een sieralement in het grensgebied tussen schuiframen en draairamen', in: G. Berends e.a. (red.), *Jaarboek Monumentenzorg* 1993, Zwolle/Zeist 1994, 123-136; H. Boekwijt en A. van Drunen, 'Het middeleeuwse tussenbalkjuk opnieuw beschouwd', in: K. Emmens e.a. (red.), *Monumenten en bouwhistorie (Jaarboek Monumentenzorg 1996)*, Zwolle/Zeist 1996, 19-28; D. Zweers, 'Van stergewichten en torenspitsen, een merkwaardige kapconstructie boven de koorsluiting van gotische kerken', in: idem, 29-38. Verspreiding van bouwhistorische fenomenen komt ook aan de orde in H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940 (Bouwtechniek in Nederland; 2)*, Delft 1989, dit echter zonder kaartbeelden. Op deze plaats moet ook worden verwezen naar het vierdelige *Romanische Baukunst an Rhein und Maas* van H.E. Kubach en A. Verbeek. Zie voor een bespreking van deze 'kunstgeografie': C. Peeters, 'Geografie van de romaanse architectuur', *Bulletin KNOB* 90 (1991) 1, 1-14.
- 3 C.H. Peters, *Overzicht der boerenplaat-senbouw in Nederland*, Sneek 1871.
- 4 R.C. Hekker, 'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland', in: S.J. Fockema Andreae, E.H. ter Kuile en M.D. Ozinga, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, Amsterdam 1957, 195-316, m.n. 195-203; R.C. Hekker, 'Historische boerderijtypen', in: *Jaarverslag SHBO 1990*, Arnhem 1991, 39-56. De benadering van de boerderij als regionaal afgebakend typologisch en bouwkundig fenomeen is zelfs tot op de dag van vandaag blijven bestaan. Vgl. J.A. Hendriks, *Traditionele boerderijen in Noord-Brabant, Liempde/ Zaltbommel*, 2003; C.S.T.J. Huijts, *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.*, Arnhem 1992; E.L. van Olst, *Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek. Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934. Deel 1*, Arnhem 1991; H. Wesselink, *Typologie van de Nederlandse boerderijen. Een verkenning van regionale bouwhistorische kenmerken*, intern rapport RCE, Amersfoort 2022.
- 5 R. van de Weijer, 'Van folkloristisch kaartenhuis tot wetenschappelijke discipline. Historisch boerderij-onderzoek in Nederland tot 1960', in: *Historisch boerderij-onderzoek. De boerderij als inspiratiebron. (SHBO Jaarverslag 1999)*, Arnhem 2000, 8-31, m.n. 11-16; Ton Dekker, 'Ideologie en volkscultuur ontkoppeld. Een geschiedenis van de Nederlandse volkskunde', in: T. Dekker, H. Rodenburg en

- G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen 2000, 13-66, 27.
- 6 Dekker 2000 (noot 5), 18-23; A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940*, 2e dr., Amsterdam 2006, m.n. deel 1; T. Peverelli, *De stad als vaderland. Brugge, Leeuwarden en Maastricht in de eeuw van de natiestaat – 1815-1914*, Nijmegen 2019.
 - 7 In die zin valt de ontwikkeling van de volkskunde samen met de geboorte van de monumentenzorg; als reactie op en resultaat van maatschappelijke ontwikkelingen. Over de motieven daarvan zie: J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975, m.n. 25-43. Een belangrijke gedachte was dat het conserveren van een deel van de verdwijnende cultuur alleen succesvol kon zijn indien er kennis werd opgebouwd over die cultuur. Daarbij werd het motief om niet alleen op zoek te gaan naar nationale kenmerken, maar juist naar streekeigen verschijnselen in sommige delen van Nederland, aangewakkerd door een verlangen om zich af te zetten tegen de suprematie van Holland. J.J. Voskuil, 'Geschiedenis van de volkskunde in Nederland. Portret van een discipline', *Volkskundig Bulletin* 10 (1984) 1, 50-63, 56-57; Dekker 2000 (noot 5), 20.
 - 8 Die schemerde in feite ook impliciet door in de negentiende-eeuwse architectuurgeschiedenis. M. Bressani, 'Finding True North. Nation, Race, and Architecture in Germany 1770-1850', in: P. Brouwer, M. Bressani en C.D. Armstrong (red.), *Narrating the Globe. The Emergence of World Histories of Architecture*, Cambridge/Londen 2023, 99-129.
 - 9 J.H. Gallée, *Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners*, Utrecht 1907.
 - 10 In de jaren twintig en dertig verzette Klaas Uilkema zich hier al tegen, maar met beperkt resultaat. Van de Weijer 2000 (noot 5), 16. In Duitsland ademt het werk van Matthias Zender ook in de jaren zestig nog duidelijk dit vooroorlogse gedachtegoed. M. Zender, 'Die kulturelle Stellung Westfalens nach den Sammlungen des Atlas der deutschen Volkskunde', in: M. Zender e.a., *Beiträge zur Volkskunde und Bauge-schichte. Der Raum Westfalen. Band IV. Wesenszüge seiner Kultur, Zweiter Teil*, Münster 1965, 1-69, bijv. 3-4 en 19, waar op zoek wordt gegaan naar het 'Volks-leben', de 'Eigenart einer Volksgruppe oder einer Landschaft' en naar 'cultuurgrenzen'. Een voorbeeld van on-verholten ideologische 'Heemkunde' als politiek strijdmiddel: H. Reydon, *Wat is Heemkunde?*, 2e dr., Amsterdam 1944, m.n. 20-24, 51-56 en 86. Specifiek over dit onderwerp: M. Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en natio-naal-socialisme*, Amsterdam 2003, m.n. 213-285.
 - 11 J. Jans, *Bouwkunst en Cultuur*, Amsterdam 1934, 5; J. Jans, *Volkscultuur en bouwkunst*, Amsterdam 1938, 11-13 en 41-46; F. Petri, 'Stamm und Land im frühmittelalterlichen Nordwesten nach neuerer Forschung', in: F. Petri en W. Jappe Alberts, *Gemeinsame Probleme deutsch-niederländischer Landes- und Volksforschung (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht; xxxii)*, Groningen 1962, 25-43. Vgl. R. van Ginkel, *Volkscultuur als valkuil. Over antropologie, volkskunde en cultuur-politiek*, Amsterdam 2000, 1-32.
 - 12 Van de Weijer 2000 (noot 5), 23.
 - 13 Van de Weijer 2000 (noot 5), 22-24.
 - 14 H.J. Keuning, *De historisch-geografische landschappen in Nederland*, Gorinchem 1946.
 - 15 M.K.E. Gottschalk, *Historische geo-grafie in theorie en praktijk. Openbare les gegeven bij de aanvaarding van het ambt van gewoon lector in de Historische Geografie aan de Universiteit van Amsterdam op 13 oktober 1964*, Assen 1964, 5.
 - 16 J.A.J. Vervloet, *Inleiding tot de histo-rische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*, 3e dr., Wageningen 1986.
 - 17 S. Barends e.a. (red.), *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering*, 9e dr., Utrecht 2005.
 - 18 H. Renes, 'Monumenten in Nederland en de historische geografie', *Bulletin KNOB* 105 (2006) 6, 235-245, 239-241. Vgl. A. Steegh, *Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in kaart*, 2e dr., Zutphen 1985, waarin de belangrijkste monumenten per plaats in kaart zijn gebracht.
 - 19 R. Stenvert, 'Naar een cultuur-topografie: Monumenten in Nederland, de serie', *Bulletin KNOB* 105 (2006) 6, 203-218, 216. Zie ook R. Stenvert, 'Mag het ietsje meer zijn? Een stam-boom voor openbare gebouwen', *Nieuwsbrief SBN*, 60 (2016), 7-10, waarin de categorie 'openbare gebouwen' is uitgewerkt.
 - 20 Dit is hooguit het geval bij studies naar bijvoorbeeld natuursteenhandel of houthandel over een groter gebied, zoals M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530*, Nijmegen 2012.
 - 21 Voor het onderzoek naar de 'hogere' bouwkunst bestond in Nederland vanaf 1914 de academische kunst-geschiedenis, sinds 1947 uitgebreid met de leerstoel voor architectuur-historie van M.D. Ozinga in Utrecht. L. Bosman, 'De geschiedenis van de Nederlandse architectuurgeschiedenis: middeleeuwse bouwkunst', in: P. Hecht e.a. (red.), *Kunstgeschiedenis in Neder-land. Negen opstellen*, Amsterdam 1998, 63-87.
 - 22 Tussen het 'bouwkundig historisch onderzoek' ten behoeve van monumen-tenzorg en het meer academische architectuurhistorische onderzoek bestonden en bestaan wel methodi-sche verschillen, al is het doel van beide disciplines uiteindelijk hetzelfde; het begrijpen van historische architec-tuur. Vgl. D. Yeomans, 'Different histo-ries, different methods', in: H. Louw (red.), *The Place of Technology in Archi-tectural History (Papers from the Joint Symposium of the Society of Architectu-ral Historians of Great Britain and the Construction History Society)*, Londen 2001, 53-57.
 - 23 T. Schulte, 'Monumentenzorg als klant en leverancier', in: *Historisch boerderij-onderzoek. De boerderij als inspiratie-bron. SHBO Jaarverslag 1999*, Arnhem 2000, 32-53, 35-40. Een gedegen be-schrijving van de boerderij zou meer kennis vergen dan waar de Rijkscom-missie tot het opmaken van een in-ventaris etc. over beschikte, zo werd door Jan Kalf in de eerste *Geïllustreerde Beschrijving* uit 1912 al gesteld. Gallée zou het onderwerp afdoende hebben behandeld en ook andere beschrijvers, zoals F.A.J. Vermeulen, E.H. ter Kuile, J.H.A. Mialaret en M.D. Ozinga, lieten de boerderij grotendeels links liggen.
 - 24 Een interessante uitzondering is: C. Meckseper, 'Kunstgeographie – nur eine Banalität?', *Kunstgeschichte Open Peer Reviewed Journal* (2023) (www.kunstgeschichte-ejournal.net/610/), waarin de auteur pleit voor een zake-lijke benadering van verspreiding van fenomenen, als tegenhanger van het begrip 'Kunstlandschap'. Ik ga hier verder voorbij aan de studie van Th. DaCosta Kaufmann, *Toward a Geography of Art*, Chicago/Londen 2004, die door een zeer hoog ab-stractionniveau en academisch gehalte nauwelijks praktisch bruikbaar is.
 - 25 J.J. Voskuil, 'De beperkingen van de geografische methode', *Volkskundig Bulletin* 10 (1984) 2, 111-125. Zie voor de mogelijkheden met moderne GIS-tech-nieken: O. Boonstra en A. Schuurman (red.), *Tijd en ruimte. Nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen*, Utrecht 2009.
 - 26 A. Rapoport, *House Form and Culture*, London etc. 1969; R.W. Brunskill, *Illustrated Handbook of Vernacular Architecture*, Londen 1970; J.T. Smith, P.A. Faulkner en A. Emery, *Studies in Medieval Domestic Architecture*, Londen 1975; N.W. Alcock, *Cruck construction. An introduction and catalogue*, Londen 1981; R.W. Brunskill, *Houses*, Londen 1982; H. Glassie, 'Vernacular Architec-ture and Society', *Material Culture* 16 (1984) 1, 4-24, 17-20; R.W. Brunskill, *Illustrated Handbook of Vernacular Architecture*, 3e dr., Londen/Boston 1987, 184-198. Veel voorbeelden zijn tevens te vinden in *Hausbau in Gross-britannien (Jahrbuch für Hausforschung; Band 40)*, Marburg 1992.
 - 27 Th. Spohn, 'Kulturraumborschung und

- was sonst? Bemerkungen zum Wandel der Erkenntnisziele im Arbeitskreis für Hausforschung', in: Arbeitskreis für Hausforschung (Hrsg.), *Wandel im Wohnbau zwischen Gotik und Barock. Die sächsisch-böhmische Entwicklung im überregionalen Vergleich (Jahrbuch für Hausforschung; Band 53)*, Marburg 2011, 505-535, 508.
- 28 Vgl. J. Schepers, *Haus und Hof deutscher Bauern. Westfalen-Lippe*, Münster 1960.
 - 29 Zie bijvoorbeeld J. Schepers, 'Westfalen in der Geschichte des nordwestdeutschen Bürger- und Bauernhauses', in: M. Zender e.a., *Beiträge zur Volkskunde und Baugeschichte. Der Raum Westfalen. Band IV. Wesenszüge seiner Kultur, Zweiter Teil*, Münster 1965, 123-228; G. Binding, U. Mainzer en A. Wiedenau, *Kleine Kunstgeschichte des deutschen Fachwerkbaus*, Darmstadt 1975.
 - 30 P.J. Meertens en M. de Meyer (samenst.), *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams België. Antwerpen/Amsterdam 1959*, met tien kaarten over volksgeloof, getekend van 1953 tot 1955, in 1959 verschenen met een toelichting van 75 bladzijden.
 - 31 J.J. Voskuil, 'De taal van de wetenschap', *Volkskundig Bulletin* 5 (1979) 5, 21-43, 36.
 - 32 Al in 1928 wees H. Spethmann op de noodzaak van dit soort 'dwarsdoorsneden', maar in Duitsland en Nederland kreeg hij nauwelijks navolging. Gottschalk 1964, 15.
 - 33 Voskuil 1984 (noot 7), 61-62.
 - 34 G.J. Borger, *Het werktein van de historische geografie. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de historische geografie aan de Universiteit van Amsterdam op 27 april 1981*, Assen 1981, 4.
 - 35 E. Jans, *Burgerhuizen tussen IJssel en Eems. 1400-1850*, Zutphen 1989.
 - 36 J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, Arnhem/Zutphen 1979.
 - 37 Berends: RVblad Baksteen, 02-5 en 02-19 (1989); Berends: RVblad Dakbedekking, lei, 01-1 (1997); De Vries: RVblad Dakpan, 03-5 tot 03-11 (1988); Janse: RVblad Kapconstructie, 03-22 (1991); Gruben: RVblad Metselen in baksteen, 02-8 (1995).
 - 38 Er zijn weliswaar studies die met behulp van bouwhistorisch onderzoek historische ruimtelijke processen blootleggen, maar dergelijke onderzoeken zijn schaars. A. van Drunen, 'Tussen Postelstraat en Uilenburg. De bouwhistorie van het bouwblok', in: A. van Drunen en J. van Oudheusden (red.), *Huys van Boxtel en zijn buren. Acht eeuwen bouwen en wonen in een Bossche stadswijk, 's-Hertogenbosch* 2018, 426-463. Veruit het meeste bouwhistorische onderzoek werd en wordt in het kader van erfgoedzorg uitgevoerd. De beoefenaren van de bouwhistorie staan over het algemeen ver van de academische onderzoeks-traditie en -infrastructuur, en de theorievorming op het gebied van bouwhistorisch onderzoek is weinig ontwikkeld. Het gebrek aan synthetiserende studies is regelmatig vastgesteld. Vgl. R.J.W.M. Gruben, 'Bouwhistorische reflectie', in: I.J. Cleijne e.a., *Huizenbouw en percelering in de late middeleeuwen en nieuwe tijd. Van hout(skelet) bouw naar baksteenbouw (Nederlandse Archeologische Rapporten; 59)*, Amersfoort 2017, 339-351, 339; R. Stenvert, 'Introductie in de "ruimtelogie". Ruimte en ruimten: een theoretische notitie', *Nieuwsbrief Bouwhistorie* 78 (2024), 90-105. Een recente synthetiserende studie is: B.A.J.T. Dukers, *Bouwen langs de Maas. Huizen in Limburgse steden circa 1200-1600*, academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2025.
 - 39 M. Parein, I. Wouters en S. Van de Voorde, 'Waardebepaling van jong erfgoed. Het belang van materialiteit in een geïntegreerde benadering', *Bulletin KNOB* 122 (2023) 4, 85-96, 86.
 - 40 A.D. Brand, 'Historisch-geografische reflectie', in: I.J. Cleijne e.a., *Huizenbouw en percelering in de late middeleeuwen en nieuwe tijd. Van hout(skelet) bouw naar baksteenbouw (Nederlandse Archeologische Rapporten; 59)*, Amersfoort 2017, 353-366, 353.
 - 41 Vgl. R. Stenvert, 'Enkhuizen: Morphologie einer schrumpfenden vormoderen Stadt', in: Arbeitskreis für Hausforschung (Hrsg.), *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung (Jahrbuch für Hausforschung; 61)*, Marburg 2010, 215-240; M. Walda, "'Daar het amoveren van gebouwen in deze dagen zo algemeen is". Het stedelijk beleid inzake krimp in Hoorn en Enkhuizen in de lange achttiende eeuw', *Bulletin KNOB* 115 (2016), 192-211; J.-W. de Winter, 'Gehavende steden. De krimp van middeleeuwse havensteden in Zeeland van de zestiende tot en met de negentiende eeuw', *Bulletin KNOB* 115 (2016), 176-191.
 - 42 Vgl. H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhoudersambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zwolle 1991; G. van Tussenbroek, *The Architectural Network of the Van Neurenberg Family in the Low Countries (1480-1640)* (Architectura Moderna; 4), Turnhout 2006; Hurx 2012 (noot 20).
 - 43 D. de Roon, 'Gedragen door water. Drijvende kelders in Amsterdam en omstreken', *Bulletin KNOB* 106 (2007), 4/5, 162-178.
 - 44 Hierbij zou kunnen worden onderzocht of dit voor Brabant vooral voor de Generaliteitsperiode gold, toen het gewest onder Hollands bestuur stond, een zware belastingdruk kende en ook het katholieke geloof verboden was en er nauwelijks financiële middelen beschikbaar waren. Met dank aan de anonieme 'peer' voor deze suggestie.
- Vgl. over houten tongewelven: K. Atzbach, *Gotische Gewölbe aus Holz in Utrecht, Gent und Brugge (Kultur- und Lebensformen in Mittelalter und Neuzeit; 3)*, Schöneiche bei Berlin 2007; T. Eißing, 'Geneseverstellungen in Ostendorfs Dachwerkbuch zu offenen und sichtbaren Dachstühlen und Holztonnen', in: J. Kleinmanns (Hrsg.), *Friedrich Ostendorf. Bauten und Schriften (Schriften des Südwestdeutschen Archivs für Architektur und Ingenieurbau (SAAI); Band 1)*, 79-95.
- 45 Janse 1989 (noot 2), 120-123, 144-145 en 358; G. Berends, *Historische houtconstructies in Nederland*, Arnhem 1996, hoofdstuk 3.
 - 46 In 's-Hertogenbosch is zelfs vastgesteld dat bij gestapelde jukken dekbalkjukken op tussenbalkjukken waren geplaatst. Ook is een enkel voorbeeld bekend van spanten die aan de ene zijde als dekbalkspant en aan de andere zijde als tussenbalkspant waren uitgevoerd, hetgeen duidelijk maakt dat er geen typologische ontwikkeling tussen beide constructietypen bestaat.
 - 47 Janse 1989 (noot 2), 121.
 - 48 Deze constructie is een langsgebint in de kap. Deze langsondersteuning draagt de flieringen dan wel gordingen en wijkt in die zin van de Nederlandse situatie af, dat hier kapspanten doorgaans als dwarsondersteuning zijn uitgevoerd, bij wijze van portaalachtige dwarsspanten. E.D. Orsel, *De ordinaire kap. Een bouwhistorische studie naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800*, proefschrift Universiteit Leiden, 2020, 8. Om de spantbenen van elkaar te houden, werd een horizontale tussenbalk, een 'Spannriegel' aangebracht. De keuze om al dan niet voor een tussenbalk- of dekbalkconstructie te kiezen, lijkt in het gebied waarin de tussenbalkconstructie wordt aangetroffen te zijn bepaald door de positie (hoogte) van de fliering in het dakvlak. Boekwijt en Van Drunen 1996 (noot 2), 22-23. Zie ook: Dukers 2025 (noot 38), 262-268.
 - 49 Omdat tussenbalkspanten in het oosten van Nederland en het aangrenzende Rijnland als dwarsondersteuning zijn uitgevoerd, kan worden gesteld dat sprake is van een mengvorm. De in het Maasland aangetroffen voorbeelden stammen over het algemeen uit de zestiende tot de achttiende eeuw. Ze zijn voorzien van gordingen en – anders dan in de noordelijke voorbeelden – wél als langsondersteuning uitgevoerd. Boekwijt en Van Drunen 1996 (noot 2), 23. Een in Dokkum aangetroffen exemplaar is vermoedelijk een product van zo'n rondtrekkende timmerman. Janse 1989 (noot 2), 145. Zie ook F. van der Waard, "'Oplecht Wark", de oudste boerderijconstructies in Oost-Nederland', in: *Jaarboek Monumentenzorg* 1996 (noot

2), 8-18, 17, over het ontstaan van de, met de tussenbalk vergelijkbare, ankerbalk.
50 Boekwijt en Van Drunen 1996 (noot 2), 25.

51 Hierbij is onder andere gebruik-gemaakt van J.P. Staal, *Metseltekens. Vindplaatsen in Nederland. Inventarisatie naar plaats*, Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

Z.J. en H.H.M. Strijbos, 'Metseltekens: figuren, tekens en symbolen in baksteen-metselwerk', *Restauratievademecum*, RVbladen, 'Metselteken', 1992.

PROF.DR. GABRI VAN TUSSENBROEK (1969) is senior specialist bouw-historie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten, in het bijzonder van de Neder-landse bouwhistorie, aan de Universiteit van Amsterdam.

THE TOPOGRAPHY OF DUTCH BUILDING HISTORY BEFORE 1800 ON THE REGIONAL DIVERSITY OF BUILDING PRACTICES IN THE PAST AND THE USE

GABRI VAN TUSSENBROEK

This article begins by examining how distribution maps relating to built heritage have been utilized within the fields of ethnology, historical geography, architectural history and research into rural and agricultural architecture. Up until the Second World War, this occurred primarily within ethnology and had a strong ideological slant. In historical geography, there was virtually no focus on built heritage, while there was scant development of the use of distribution maps in the history of architecture and building. The article then goes on to discuss the method of mapping in the past. Here too, the ideological approach within ethnology played an important role pre-Second World War. This soon changed thanks to the work of Slicher van Bath and Hekker, but another problem remained unresolved: mapping did not take account of the changeability of phenomena. This has been the subject of heated debate since the 1960s and now a new generation of researchers, drawing on historical sources, started to demonstrate that it is indeed possible to represent cultural phenomena on a historical map, even though it entails lengthy and time-consuming research.

Lastly, the article uses four brief case studies to illustrate how maps can help to clarify distribution patterns. The studies relate to floating cellars, wooden barrel vaults, intermediate-beam trusses and masonry marks in brickwork. These examples are not intended to compartmentalize the Netherlands or to identify 'cultural landscapes', but rather to demonstrate that inventorying and mapping reveal patterns that can raise new interdisciplinary questions and ultimately lead to a sounder interpretation.

Mapping architectural-historical phenomena can thus be a valuable addition to the overview and understanding of the factors that have influenced the creation of the built heritage. Furthermore, this approach will highlight regional differences in a more concrete manner than is possible when objects are studied in isolation (architectural history), research is limited to building categories (history of architecture), the landscape (historical geography) or to urban planning that takes no account of materiality (urban history).

It goes without saying that the data underpinning the maps must be of high quality. This requires systematic collection and interpretation. The physical presence of a phenomenon should be the primary starting point, rather than a search for 'uniqueness' or developments. Nor should it be forgotten that developments over time will have brought about changes. Datings must of course always be critically scrutinized, and this aspect too is likely to cause problems from time to time, either because phenomena in the past have been dated too imprecisely, or because past dating methods are now outdated. Nevertheless, mapping historical phenomena offers benefits for Dutch architectural history, providing insight into developments and patterns of dissemination, with the ultimate aim of providing a more accurate picture of the historical and architectural fabric of the Netherlands. Ultimately, this will lead not only to an increase in knowledge, but also to the use of the mapping of phenomena for the valuation tools employed in valuations of built cultural heritage.

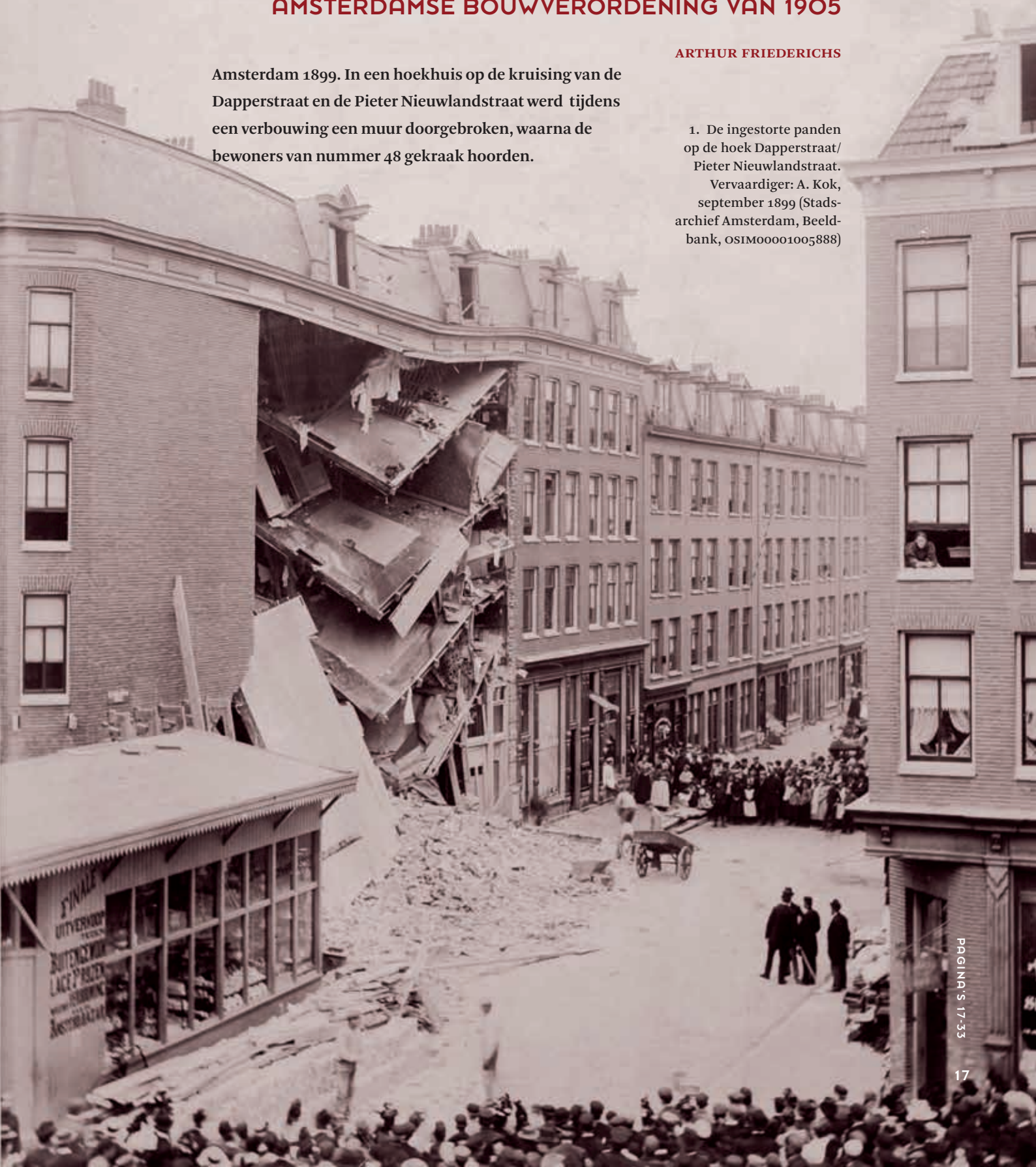
BOUWKWALITEIT IN BEELD

REGELGEVING, TOEZICHT, BOUW- EN TEKENKWALITEIT
VOOR EN NA DE WONINGWET UIT 1901 EN DE
AMSTERDAMSE BOUWVERORDENING VAN 1905

ARTHUR FRIEDERICHs

Amsterdam 1899. In een hoekhuis op de kruising van de Dapperstraat en de Pieter Nieuwlandstraat werd tijdens een verbouwing een muur doorgebroken, waarna de bewoners van nummer 48 gekraak hoorden.

1. De ingestorte panden op de hoek Dapperstraat/ Pieter Nieuwlandstraat.
Vervaardiger: A. Kok, september 1899 (Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, OSIM00001005888)

De Telegraaf schreef hierover op 15 september 1899: 'Men vond het noodig te ontruimen, en werkelijk, het was hoog tijd, want kort daarop scheurden de muren en vielen de bovendeelen van het huis in puin.' Twee panden aan de Pieter Nieuwlandstraat en Dapperstraat stortten in (afb. 1).¹

In de negentiende eeuw werd de doorsneewoning in Amsterdam veelal ongereguleerd en overhaast gebouwd, wat leidde tot diverse structurele problemen en slechte bouwkwaliteit. Deze problemen begonnen in de jaren 1850, toen het Amsterdamse inwoneraantal aanzienlijk opliep en de stad kampte met een migratieoverschot. Dit leidde tot de noodzaak om meer woningen te bouwen en regelgeving aan te scherpen. Daarbij heerste er bestuurlijke chaos bij de Dienst der Publieke Werken, het orgaan dat de bouwkwaliteit moest handhaven, en was de Dienst niet in staat de uitbreidingsopgave goed te coördineren.²

In de zes decennia die volgden tot aan het begin van de Eerste Wereldoorlog maakte de stad ingrijpende sociaaleconomische veranderingen door en ontwikkelde zich op het gebied van stedelijke bouwkwaliteit. De Woningwet van 1901 en de bouwverordening van 1905 markeerden daarin een omslagpunt in de stedelijke ontwikkeling van Amsterdam, waarbij striktere regels en toezicht de bouwkwaliteit verbeterden.

Dit artikel positioneert zich op het snijvlak van *construction history* en *urban governance* en sluit aan bij een bredere historiografische traditie binnen de Nederlandse bouw- en stadsgeschiedenis. Binnen de *construction history* staat het onderzoek in de lijn van studies als *Hoofdstad in gebreke. Gebouwen en stedenbouw in Amsterdam 1850-1900* van Ida Jager, *Het Nederlandse woonhuis* van Niels Prak en *Grondspeculanten. Kapitaal, grond en stadsontwikkeling in Nederland* van Rens Smid, waarin de productie van de gebouwde omgeving wordt begrepen als het resultaat van een samenspel tussen regelgeving, marktpartijen en bouwpraktijk.

Vanuit het perspectief van *construction history* wordt in dit artikel geanalyseerd hoe bouwpraktijken, tekeningen en technische uitwerkingen veranderen onder invloed van nieuwe wettelijke kaders, in het bijzonder de Woningwet in 1901 en de Bouwverordening Amsterdam van 1905. Tegelijkertijd wordt het onderzoek ingebed in het debat over *urban governance*, waarin regelgeving wordt opgevat als een actief sturingsinstrument dat de organisatie en productie van de stad mede vormgeeft. In dit opzicht bevindt het artikel zich tussen het werk van Stefan Couperus en Dirk Jan Wolffram, *Negotiating Urban Governance. Norm Entrepreneurs in Dutch Cities, 1850-1900*, en de bredere Europese stadshistorische benadering van Simon Gunn, onder meer verwoord in *De Europese stad 1800-2000*.

Door deze perspectieven te combineren laat het

artikel zien hoe bestuurlijke regulering niet alleen abstracte normen formuleert, maar ook de vertaling maakt naar concrete ontwerpkeuzes, technische details en bouwkundige verbeteringen. Daarmee draagt het onderzoek bij aan het inzicht in de wijze waarop lokaal bestuur en wetgeving aan het begin van de twintigste eeuw ingrepen in dagelijkse bouwpraktijken, en zo de materiële vorm van de stad, structureel herorganiseerden.

GROEI VAN AMSTERDAM

Tijdens de negentiende eeuw groeide het aantal Amsterdammers explosief, wat leidde tot een dringende behoefte aan stedelijke uitbreiding. De Franse bezetting had eerder in de eeuw nog voor bevolkingsafname gezorgd, maar vanaf 1815 begon de stad weer te groeien. Migratie leidde ertoe dat vanaf 1850 het inwoneraantal steeg van ruim 200.000 inwoners in 1809 naar ruim 600.000 Amsterdamse inwoners in 1914.³ De stad barstte uit haar voegen, maar het gemeentebestuur bleef passief en vertrouwde de uitbreiding grotendeels toe aan particulier initiatief.⁴ Hierdoor ontstond een ongecontroleerde bouwstroom, waarin financiële speculanten en bouwers zonder degelijke technische kennis de woningvoorraad vergrootten.

De eerste serieuze plannen voor een gestructureerde stadsuitbreiding verschenen pas in de tweede helft van de negentiende eeuw. Stadsingenieur Jacobus van Niftrik presenteerde in 1866 een ambitieus uitbreidingsplan waarin het gemeentebestuur meer grip zou krijgen op de ruimtelijke ontwikkeling. Hij pleitte voor een gecentraliseerde aanpak en gestructureerde bebouwing met nadruk op kwaliteit en esthetiek.⁵ Toch werd zijn plan in 1868 afgewezen, voornamelijk omdat het gemeentebestuur twijfelde over de financiële haalbaarheid en de langetermijnuitvoering van het plan, en de stadsuitbreiding liever aan de markt overliet.⁶ Dit leidde uiteindelijk tot de goedkeuring van een eenvoudiger uitbreidingsplan van Jan Kalff, de toenmalig directeur van Publieke Werken, in de jaren 1870. Zijn plan bevatte weliswaar ruimte voor woningbouw, maar betrof geen concreet gecommuniceerde richtlijnen over technische uitvoering en kwaliteit van nieuwe woningen.⁷

De keuze voor privatisering had mede door het plan van Kalff verstrekken gevolgen voor de kwaliteit van de woningbouw. Het opkomende hypotheekstelsel maakte het daarbij voor een brede groep investeerders en zelfstandige bouwers mogelijk om zonder eigen kapitaal woningen te realiseren. Grondspeculanten speelden hierin een rol door kavels op te kopen en met winst door te verkopen aan kleine bouwers.⁸ Dit financiële model leidde tot wat in de volksmond en media spottend 'revolutiebouw' werd genoemd: snel en goedkoop gebouwde huizen die vaak onvoldoende constructieve kwaliteit bevatten. Deze woningen waren

kwetsbaar voor instortingen, ondervonden vochtproblemen en werden niet gebouwd voor de lange termijn.⁹

BOUWTOEZICHT

Een andere oorzaak van de ontbrekende kwaliteit was toe te schrijven aan het vaak ontbrekende toezicht van de Dienst der Publieke Werken. Publieke Werken had tegen het einde van de negentiende eeuw slechts een handvol bouwopzichters beschikbaar om alle bouwvergunningen en bouwwerken te keuren, te controleren en te reguleren.¹⁰ Dat de bouwopzichters hun werk niet goed konden doen, had onder andere te maken met de uiteenlopende werkzaamheden en onduidelijkheid in verantwoordelijkheden. Deze verwarring startte op 1 januari 1859, toen de positie van stadsrooimeester officieel overbodig werd verklaard. In plaats van aan de rooimeester werd het toezicht toevertrouwd aan drie door de raad aangestelde bouwopzichters.¹¹ Vanaf dit moment kreeg de bouwopzichter een uitgebreider takenpakket dan de daarvoor aangestelde rooimeesters van Amsterdam.

Aanvankelijk vielen de bouwopzichters onder de hoofdcommissaris van Politie en rapporteerden ze aan de wethouder van Publieke Werken. Echter, vanaf 1862 werden bouwopzichters organisatorisch weer ondergebracht bij de Secretarie-afdeling Publieke Werken en rapporteerden zij direct aan het College van Burgemeester en Wethouders (B&W). Opzichters adviseerden de wethouder van Publieke Werken en mochten 'niet als particuliere aannemer of architect optreden, geen belang hebben bij bouwprojecten, noch in de handel of productie van bouwmaterialen'.¹² De onafhankelijke rol van de bouwopzichters zorgde soms voor verwarring over hun exacte positie: vielen zij onder het gezag van de politie of direct onder B&W? In 1873 werd hun status verduidelijkt: 'De bouwopzichters zijn ambtenaren die direct onder B&W vallen en geacht worden deel uit te maken van de Afdeling Publieke Werken'.¹³

De geprivatiseerde bouw en de wisselende verantwoordelijkheden van de bouwopzichter illustreren de uitdagingen en complexiteit waarmee Amsterdam in de negentiende eeuw werd geconfronteerd. Daarnaast is het opvallend dat de lijst met Amsterdamse bouwopzichters in de tweede helft van de negentiende eeuw erg kort was. Welgeteld veertien bouwopzichters zijn na 1859 in dienst van Publieke Werken en in 1899 waren dit er nog maar acht.¹⁴

Ondanks deze aantallen is het belangrijk om te benadrukken dat het ontbreken van bouwkwaliteit afhankelijk was van de technisch perceptie van de bouwer. Zo stelde architect Willem Kromhout onder meer de vraag of de verantwoordelijkheid voor het waarborgen van de bouwkwaliteit volledig bij de opzichter lag of dat deze juist tekortschoot door een gebrek aan

bouwkundige kennis bij de bouwaanvrager. Kromhout concludeerde vanuit deze vraag dat er inderdaad weinig toezicht was op de bouwplaats, maar dat het onterecht was om de verantwoordelijkheid geheel bij Publieke Werken neer te leggen. Hij schreef dat 'den bouwer, die zoo weinig begrip heeft van bouwen, dat hij iets aanvraagt dat geen logische, veilige bouwconstructie blijkt te zijn' een belangrijk en overwegend onderdeel was van het probleem.¹⁵

HUIZEN STORTEN IN

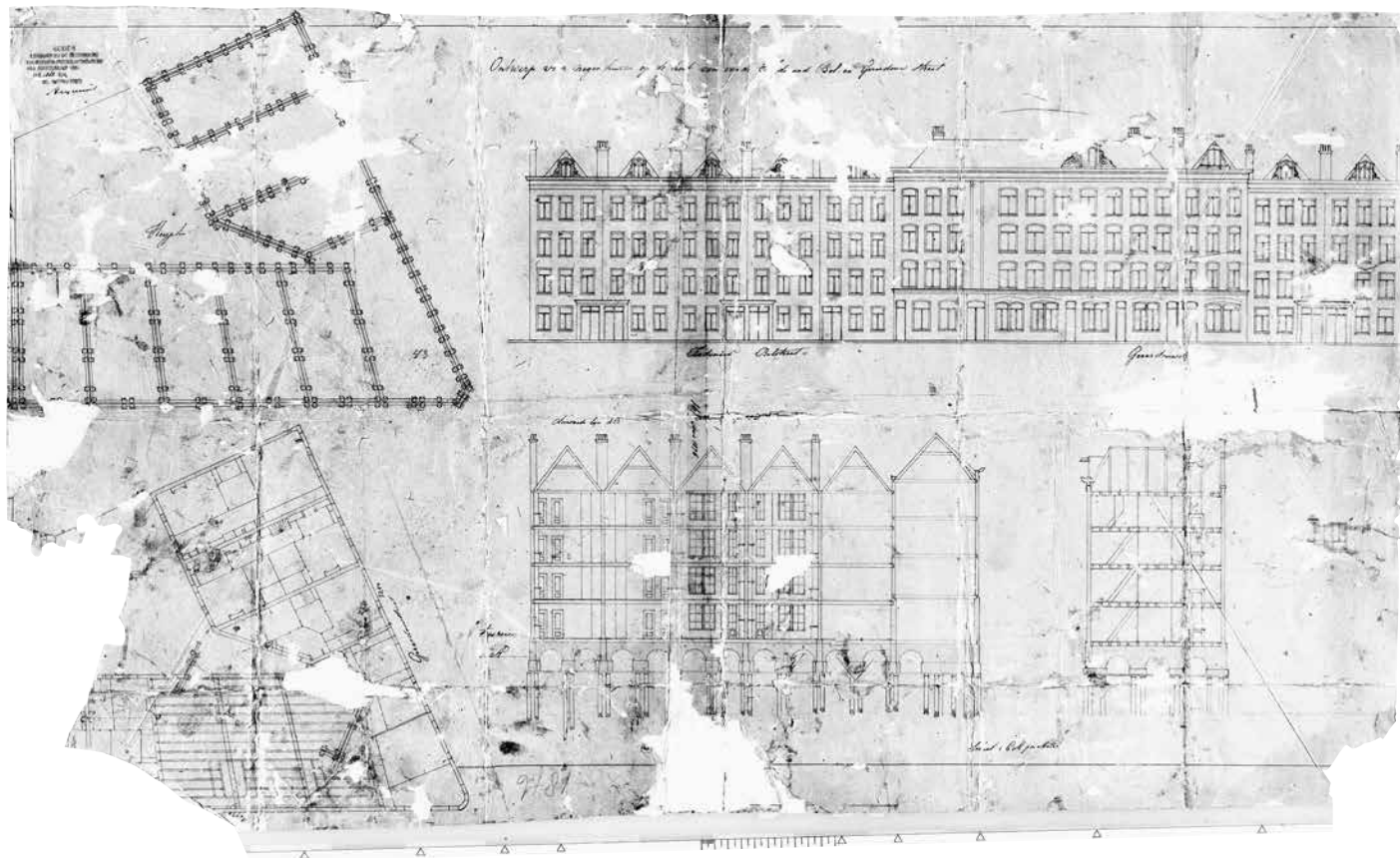
Iedereen kon bouwer worden, aldus de rubriek 'Binnenland' in het *Algemeen Handelsblad* van 27 september 1885.¹⁶ De krant schreef in deze aflevering van de rubriek overwegend over de vele woningen die er in die tijd verrezen, waardoor de markt verzadigd raakte. Het *Algemeen Handelsblad* sloot, vanwege deze verzadiging en de geuite zorgen over de mogelijkheid dat iedereen een huis kon bouwen, het artikel af met de regel: 'bouwterrein was rouwterrein geworden!'. Het artikel weerspiegelt hoe het bouwen van woningen als verdienmodel werd gezien en als negatief werd ervaren door de bewoners van Amsterdam.

Dat een woning slecht gebouwd was, werd daarentegen niet altijd even duidelijk en kwam vaak pas aan het licht wanneer het te laat was. Bijvoorbeeld bij instortingen, afbranden of als er een onderdeel van een gebouw afbrak. Zo was de eerste gerapporteerde instorting binnen de revolutiebouw in Amsterdam te vinden aan de Ferdinand Bolstraat, in 1876.¹⁷ Onder de titel 'Een treurige gebeurtenis' bericht het *Algemeen Handelsblad* op 22 september 1876 over een instorting van twee woningen aan de Ferdinand Bolstraat die met een 'donderend gekraak ineengestort' waren en een derde woning hadden meegetrokken in de vernieling.¹⁸

Bouwtechnisch waren dit soort instortingen aan verschillende mankementen toe te wijzen. Zo werden huizen geregeld met enkelsteens muren opgebouwd, of met balken die niet veel dikker waren dan een gewone plank.¹⁹ Deze ontbrekende kwaliteit was dan ook terug te zien in de ogenschijnlijk simpele bouwtekeningen. Zo werd er veelal geen arcering gebruikt om verschillende materialen aan te geven. Afmetingen van ruimtes of bouwhoogtes ontbraken en constructieve elementen zoals balken werden simpel en tevens zonder afmetingen ingetekend. In de tekeningen ontbrak vaak de aanduiding van details, waarbij constructieve koppelingen niet leken te zijn uitgewerkt of slechts met een referentienummer aangegeven (afb. 2).

EEN SLECHTE KWALITEIT VAN BOUWEN

De gebrekkige bouwkwaliteit van de revolutiebouw bleek niet alleen uit de instortingen in de negentiende eeuw. Branduitbraken waren vaak een gevolg van onvoldoende kwaliteit, zoals in 1876 bleek in de

2. Gerard Doustraat 53-59/ Ferdinand Bolstraat 33-43, bouwontwerp voor negen percelen, aanzichten, plattegrond, funderingsplan, doorsnede. Vervaardiger onbekend. Datering: 1876(Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, 5221BT903685)

P.C. Hooftstraat.²⁰ In het onderzoek werd verspreiding van het vuur in verband gebracht met de manier van bouwen: de voor- en achtergevel zouden 'als het ware worden geplakt' waardoor het 'noodige' metselverband verloren ging.²¹ Een ander voorbeeld waarin het ontbreken van deugdelijk bouwen fatale vormen aannam, is te herleiden bij een woning aan de Vrolikstraat in 1902. Zo meldde architect Jan Stuyt in het *Katholiek Sociaal Weekblad* terloops dat een deel van een gevel aan de Vrolikstraat naar beneden was gevallen en een kind had gedood.²²

Bij de bouw van een woning aan de stille zijde van de Overtoom kwam de ondermaatse bouwkwiteit opnieuw aan het licht. *De Telegraaf* publiceerde hierover op 23 maart 1896 een kritisch artikel onder de titel 'Revolutie-bouw', waarin de gang van zaken uitvoerig werd besproken.²³ Zo bleek tijdens de bouw al snel dat de heipalen te dun waren en onvoldoende lengte hadden. Voorbijgangers zagen met eigen ogen hoe de 'palen van geringe afmetingen, zoo lengte als dikte' in de bodem werden geslagen. De slechte uitvoering zette zich voort in het metselwerk van de voor- en achtergevels van de nieuwe woningen aan de Overtoom. De dragende muren waren, volgens de krant, zonder onderling verband opgetrokken en vertoonden al snel een kromming: 'de eene even hol als de andere bol

was'. Het resultaat was dat zelfs de deuropeningen begonnen te vervormen 'van rechthoeken tot ruiten'. Als voorzorg werden de koppen van de draagbalken verankerd in de zijgevels, maar deze maatregel moest enkele dagen later alweer worden herhaald omdat de wind de voorgevel verder deed scheefzakken. De krant sloot af met de waarschuwendende woorden: 'Het gebouw staat nog, gedeeltelijk hangende aan de steigers. Maar zal dat lang duren en zullen er geen slachtoffers vallen?'

WONINGWET EN BOUWVERORDENINGEN

Na decennia van particuliere bouwexperimenten werd in 1901 de langverwachte overheidsingreep in de volkshuisvesting een feit met de invoering van de Woningwet (afb. 3). Deze wet, die op 1 augustus 1902 van kracht werd, legde voor het eerst op landelijk niveau vast dat gemeenten verplicht waren om een bouwverordening en een uitbreidingsplan op te stellen.²⁴ Hiermee kwam een einde aan de ongereguleerde bouwpraktijken die in de voorgaande decennia hadden geleid tot slechte woonomstandigheden en talrijke bouwtechnische problemen.

De Woningwet bestond uit drie kernartikelen. Het eerste artikel stelde dat de gemeenteraad voorschriften moest vaststellen met betrekking tot de eisen

22 Juni 1901
N. 48

Wettelijke bepalingen betreffende de volkshuisvesting.

De Tweede Kamer der Staten-Generaal zondt aan de Eerste Kamer het hiervoorts gezante voorstel des Koningins en is van oordeel, dat het zoodaer het daar ligt, door de Staten-Generaal behandeld te worden, aange-
komen.

De Voorzitter,

Arnhem

het geheel of voor een gedeelte vernieuwen

Mr. J. C. J. J.

alsmede omtrent het aantal bewoners in verband met de ruimte der vertrekken

Mr. J. C. J. J.

Mr. J. C. J. J.

aan de Koningin.

De Staten-Generaal bligen van de Koningin kunnen stant naar haar zin in het le van dered van de leken ge en ten der Staat, en verkenigen eliek met het raaisel. Zoodaer het daar ligt.

De Voorzitter
der Eerste Kamer.

van Namen

1891
Tolhuys
1901
1900

STAATSBLAD

Nº 158

WILHELMINA, BIJ DE GRACIE GODS, KONINGIN DER NEDERLANDEN, PRINSES VAN ORANJE-NASSAU, ENZ., ENZ., ENZ.

Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut! doen te weten:

Alsoo Wij in overweging genomen hebben, dat het wenschelijk is bepalingen vast te stellen betreffende de volkshuisvesting:

Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord, en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

§ 1. Voorschriften betreffende aan woningen te stellen eischen.

Artikel 1.

1. De gemeenteraad stelt voorschriften vast betreffende de eischen, waaraan moet worden voldaan:

- a. bij het bouwen van woningen,
- b. bij ~~geheel of gedeeltelijke vernieuwing~~ van woningen,
- c. met betrekking tot bestaande niet onder b begrepen woningen.

2. De gemeenteraad stelt voorschriften vast nopens behoorlijke bewoning.

Artikel 2.

1. De voorschriften, in artikel 1 bedoeld, kunnen verschillend zijn naar gelang van den aard en de bestemming der woningen, alsmede van hare ligging.

2. Bij die voorschriften kunnen eischen worden gesteld omtrent de zuivering van ongedierte, de afscheiding van slaapplaatsen, het aantal ~~bewoners in verband met de ruimte der vertrekken en het aantal~~ woningen in een zelfde gebouw in verband met de inrichting van dat gebouw.

3. De eischen omtrent het aantal bewoners in verband met de ruimte der vertrekken blijven buiten toepassing ten aanzien van woningen, waarin:

a. geens andere personen wonen dan die haar reeds bewoonden bij het indienen van de verordening, waarbij de eischen worden gesteld;

b. de overschrijding het gevolg is van vermoedering van het gezin door geboorte of door wederopneming van tijdelijk elders gevestigde leden na het tijdstip, waarop de woning door het gezin betrokken werd.

4. Onder gezin zijn begrepen de bloed- en aanverwanten, die volgens de artikelen 356-378 en artikel 383 van het Burgerlijk Wetboek in de termen kunnen vallen om op onderhoud aanspraak te maken.

Artikel 3.

1. Ten aanzien van geheel of voor een gedeelte te vernieuwen of nieuw te bouwen woningen of als woning in gebruik te nemen gebouwen of gedeelten van gebouwen worden door den gemeenteraad voorschriften vastgesteld betreffende:

a. de plaatsing van de gebouwen ten opzichte van den openbaren weg en van elkander,

waaraan woningen bij bouw of verbouwing moesten voldoen. Het tweede en derde artikel gaven steden de mogelijkheid om in te grijpen bij ernstig verwaarloosde woningen. Hierdoor konden woningen onbewoonbaar worden verklaard, onteigend of zelfs gesloopt.²⁵ Dit betekende een aanzienlijke breuk met de *laissez-faire*-politiek die tot dan toe had gedomineerd en bood gemeenten eindelijk de juridische instrumenten om op te treden tegen de uitwassen van speculatiebouw.²⁶

Met de invoering van de Woningwet werd in Amsterdam tegelijkertijd de Dienst voor het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht opgericht. Dit betekende het einde van de autonome rol van Publieke Werken in het bouwtoezicht. Waar eerder bouwopzichters slechts beperkt konden ingrijpen, kregen ze nu meer bevoegdheden en middelen om bouwvoorschriften daadwerkelijk te handhaven. Dit markeerde een belangrijke verschuiving in de controle over de stedsbouwkundige ontwikkeling.

Dat het eerste artikel van de Woningwet stelt dat een gemeenteraad bouwvoorschriften moest vaststellen, was op zichzelf niet nieuw, alleen was dit in het verleden niet strikt nageleefd. Al in 1565 werd namelijk de eerste bouwverordening in Amsterdam van kracht, die tot 1811 van toepassing bleef.²⁷ Met de invoering van de Gemeentewet in 1851 werd een nieuwe bouwverordening noodzakelijk. Deze werd in 1858 wettelijk vastgelegd en maakte het aanvragen van een bouwvergunning verplicht. Gemeentebesturen konden vergunningen weigeren als een bouwplan niet aan de voorschriften voldeed. Naast de bouwkwaliteit richtte deze verordening zich ook op hygiënische verbeteringen, zoals de aanwezigheid van een aparte woonruimte per gezin, eisen aan gevelverankering en de aansluiting op het rioleringsstelsel.²⁸

Ondanks enkele aanpassingen in 1861 bleef het bouwtoezicht lange tijd ineffectief. De verkiezingsoverwinning van de liberalen in 1868 leidde tot verdere deregulering, waardoor de bouwverordening werd ondergebracht in de Algemene Politie Verordening.²⁹ Dit ondermijnde de naleving ervan en bouwers zagen de vergunningsprocedure vooral als een formaliteit, zonder daadwerkelijke controle op de uitvoering. Zo schreef Jan Willem Cornelis Tellegen, de eerste directeur van de Dienst voor het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht, in 1903 'dat aan de Bouwverordening van Amsterdam in den regel geene volledige uitvoering is gegeven' en de meeste bouwers de bouwvergunning puur zagen als formaliteit, en daarom geen concrete invulling eraan gaven.³⁰

De instortingen van de huizen in 1899 aan de Dapperstraat en de Pieter Nieuwlandstraat vormde uiteindelijk het kantelpunt. Zo is in het *Gemeentebled* van 19 maart 1901 te lezen dat de reeks incidenten de urgentie van ingrijpen op scherp zette bij het Amsterdamse stadsbestuur.³¹ Dit leidde tot de invoering van

de Woningwet en enkele jaren later tot de nieuwe Amsterdamse bouwverordening in 1905.³²

Onder leiding van Tellegen werd in de aanloop naar de nieuwe verordening intensief gewerkt aan herziening en uitbreiding van het bestaande regelkader. De nieuwe bouwverordening, die op 1 september 1905 van kracht werd, omvatte maar liefst 343 artikelen, een aanzienlijke toename ten opzichte van de eerdere verordening, die slechts 64 artikelen telde. De verordening kreeg opnieuw het karakter van een verplicht, formeel document. Daarnaast werd het boekje waar de nieuwe en aangescherpte regels in terug te vinden waren, uitgevoerd in zakformaat, zodat bouwopzichters op locatie gemakkelijk hun bouwwerken konden controleren (afb. 4). Tegelijkertijd werd met de oprichting van de Dienst voor het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht het bouwtoezicht structureel aangescherpt.

Volgens de Woningwet moest de vernieuwde bouwverordening van 1905 worden toegepast op zowel nieuwbouw als op volledige of gedeeltelijke vernieuwingen van bestaande woningen.³³ In de praktijk pakte dit bij verbouwingen echter ongunstig uit. Zodra er sprake was van herstelwerkzaamheden, eiste bouwtoezicht dat het hele perceel aan de voorschriften van de nieuwe verordening voldeed. Kleine ingrepen konden hierdoor leiden tot een verplichte, ingrijpende verbouwing. Omdat eigenaren vaak niet over het benodigde kapitaal beschikten, of de investering niet rendabel achtten, werd herstel in veel gevallen achterwege gelaten.³⁴

DE BOUWVERORDENING VAN 1905

De Amsterdamse bouwverordening bood gedetailleerde richtlijnen voor woningbouw, inclusief vereisten voor plafondhoogtes, toegang tot ramen en ruimteafmetingen. De aanscherping leidde ertoe dat veel gemeentebesturen, geïnspireerd door de bouwverordening van Tellegen, hun eigen verordeningen strikter maakten. Dit resulteerde in een variëteit aan bouwvoorschriften tussen steden, waarbij elke gemeente de ruimte kreeg om eigen normen en eisen vast te stellen. Daarbij hadden sommige gemeenten voor 1905 überhaupt geen bouwverordening en combineerden ze eisen van verschillende steden in hun eigen nieuwe bouwverordening. Zo verschilde de vereiste dikte van balkdragende muren en de minimale kamerhoogte aanzienlijk. In Rotterdam moesten bijvoorbeeld de balkdragende bakstenen muren minimaal 14 cm dik zijn, terwijl dit in Amersfoort 16 cm was en in Bloemendaal zelfs opliep tot 19 centimeter.³⁵ Het verschil in minimale kamerhoogte varieerde tussen steden van 2,50 meter in Rotterdam, 2,70 meter in Amsterdam en 3 meter in Renkum.³⁶ Daarnaast waren er in Amsterdam specifieke voorschriften voor rioleringsstelsels: putten in de grondleidingen waren verboden, terwijl

4. Foto van (zakformaat) 'Bouwverordening van Amsterdam, vastgesteld den 5den Juli 1905' (Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, toegangsnummer 15030, inventarisnummer 85318)

in Hilversum juist werd geëist dat ze bij elke bocht en vertakking werden geplaatst.³⁷ Ook varieerde de minimale oppervlakte van woonruimtes per stad. Rotterdam en Haarlem eisten bijvoorbeeld een minimale oppervlakte van 25 m² per woonruimte, terwijl voor Amsterdam hetzelfde oppervlakte gold, maar pas na aftrek van binnenmuren en andere interne structuren. In sommige plattelandsgemeenten, zoals Weerselo en Oterleek, was 30 m² vereist.³⁸

KRITIEK VANUIT DE BOUWSECTOR

Hoewel de Woningwet voorschreef dat gemeenten binnen twee jaar een bouwverordening moesten opstellen, was die streefdatum in 1905 door 296 gemeenten nog altijd niet gehaald.³⁹ De implementatie verliep moeizaam; lokale besturen kampten met praktische bezwaren, en vanuit de bouwsector klonk felle kritiek. Er heerste angst dat strengere eisen zouden leiden tot hogere bouwkosten, met name bij arbeiderswoningen, en daarmee tot stagnatie op de woningmarkt.

In Amsterdam werd de conceptverordening voorafgaand aan de invoering op 1 september 1905 voorgelegd aan betrokken partijen. Architect Christiaan B. Posthumus Meyjes diende namens een reeks invloedrijke organisaties, waaronder de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en Architectura et Amicitia, een omvangrijke reactie in.⁴⁰ In het *Algemeen Handelsblad* publiceerde hij op 17 mei 1905 een kritische beschouwing over de voorgestelde regels.⁴¹

Zijn kritiek richtte zich onder meer op het verbod op vertrekken kleiner dan 4 m² en de verplichte plaatsing van ramen die direct op de buitenlucht uitkwamen (art. 146).⁴² Daardoor zouden alkoven verdwijnen, wat de woningindeling beïnvloedde en de bouwkosten opdreef.⁴³ Het ophogen van het straatniveau in de 'nieuwe stad' tot 0,70 m boven NAP (art. 6) werd daarentegen geprezen als nuttige maatregel, maar eveneens als kostprijsverhogend bestempeld.⁴⁴ Posthumus Meyjes uitte verder kritiek op bepalingen over gangen, trappen en bordessen (art. 154-164). De minimale breedtes en hellingen werden 'overdreven' genoemd; hij pleitte voor kleinere marges om betaalbaar bouwen mogelijk te houden.⁴⁵

Dat de kritiek uit 1905 ook een behoudende toon kende, blijkt uit de opmerking over de maximale bouwhoogte. Artikel 91 van de bouwverordening stelde een hoogtelimiet van 21 meter in voor Amsterdamse gebouwen.⁴⁶ Posthumus Meyjes verwelkomde dit nadrukkelijk: het zou het 'typische uiterlijk' van de stad beschermen en voorkomen dat Amsterdam ten prooi zou vallen aan de 'sky skrapers van de nieuwe wereld'.⁴⁷ Zijn afsluitende boodschap betrof een waarschuwing aan de ambtenaren van het bouwtoezicht: hun zou een zware taak te wachten staan bij het handhaven van de gedetailleerde regels. Hij waarschuwde voor het gevaar van machtsmisbruik, vooral door jonge, onervaren toezichthouders, en riep op tot 'veel tact en beleid'.⁴⁸

Posthumus Meyjes' geluid was verreweg het meest uitgesproken. Toch werd hij niet als enige betrokken bij de beoordeling van de verordening: ook invloedrijke raadsleden als D. Schut, P.L. Tak en Henri Polak, evenals de Vereniging van Rijnsteenfabrikanten, werden om advies gevraagd. Maar geen van hen vertegenwoordigde een achterban zo groot, of sprak zo scherp, als Posthumus Meyjes.

REACTIE VAN DE GEMEENTE AMSTERDAM

De gemeente reageerde op de kritiek via een toelichting in het *Gemeentebled*. De beoordelingscommissie erkende dat de eisen pittig waren, maar stelde dat het tijd werd afstand te nemen van de ondeugdelijke 'revolutiebouw'. Dat sommige bouwers zouden afhaken, werd zelfs als positief gezien: het zou ruimte scheppen voor professionele partijen.⁴⁹ De commissie stelde dat 'de praktijk hier oude toestanden en opvattingen geleidelijk zal doen verdwijnen'.⁵⁰

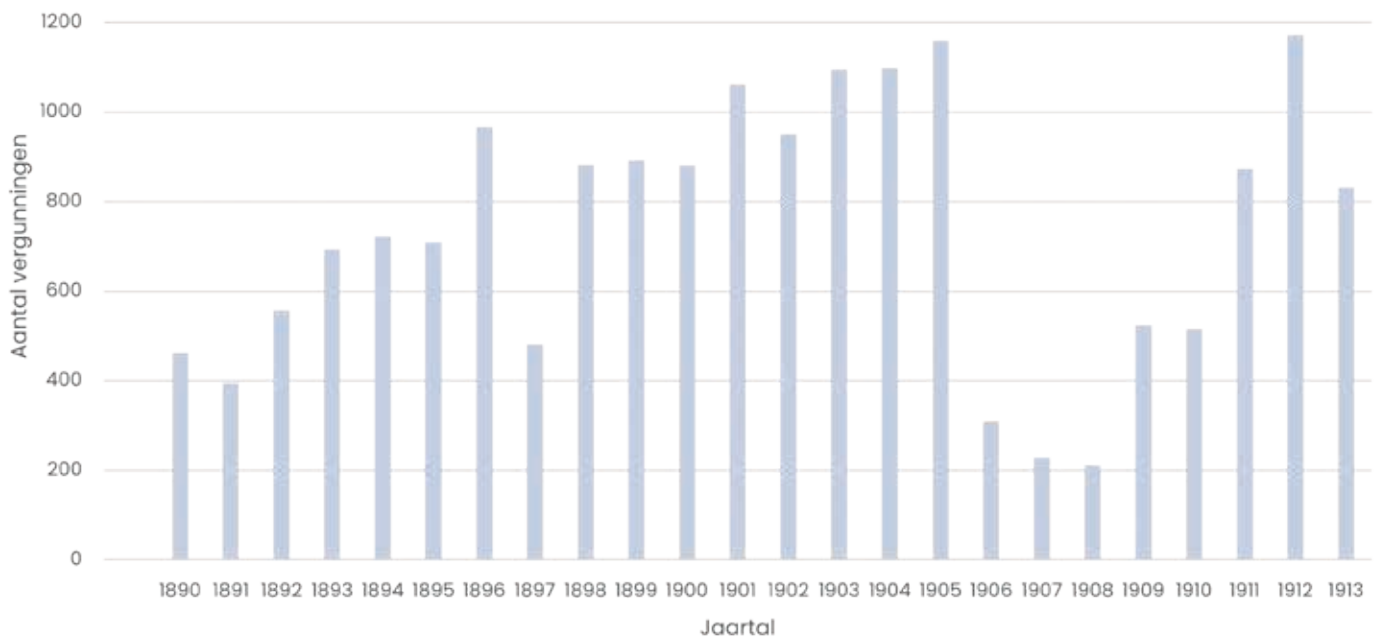
Achteraf bleken de zorgen overigens niet ongegrond. Uit officiële cijfers van het *Statistisch jaarboek der gemeente Amsterdam 1905-1909 en 1912-1913* blijkt dat het aantal verleende vergunningen na 1905 flink daalde. Waar de gemeente in 1905 nog 1.159 vergunningen verleende voor nieuw- en verbouw, nam dit in 1906 af tot 310, om in 1908 verder te krimpen naar slechts 211 vergunningen (grafiek 1).⁵¹ Uit deze getallen is duidelijk te zien dat veel bouwers nog vóór de nieuwe regels gebruik wilden maken van de oude verordening. Ook economische factoren, zoals hogere kredietkosten speelden mee.⁵²

Toch zag de gemeente dit als een noodzakelijke zuivering van de markt. Door hogere eisen te stellen, hoopte men bekwaamere bouwers aan te trekken en zo de woningvoorraad structureel te verbeteren. Dat vooruitziende beleid heeft uiteindelijk bijgedragen aan een gezondere, veiligere en beter georganiseerde stad. De verordening van 1905 markeerde daarmee niet alleen een bouwkundig keerpunt, maar ook een maatschappelijke verbetering.

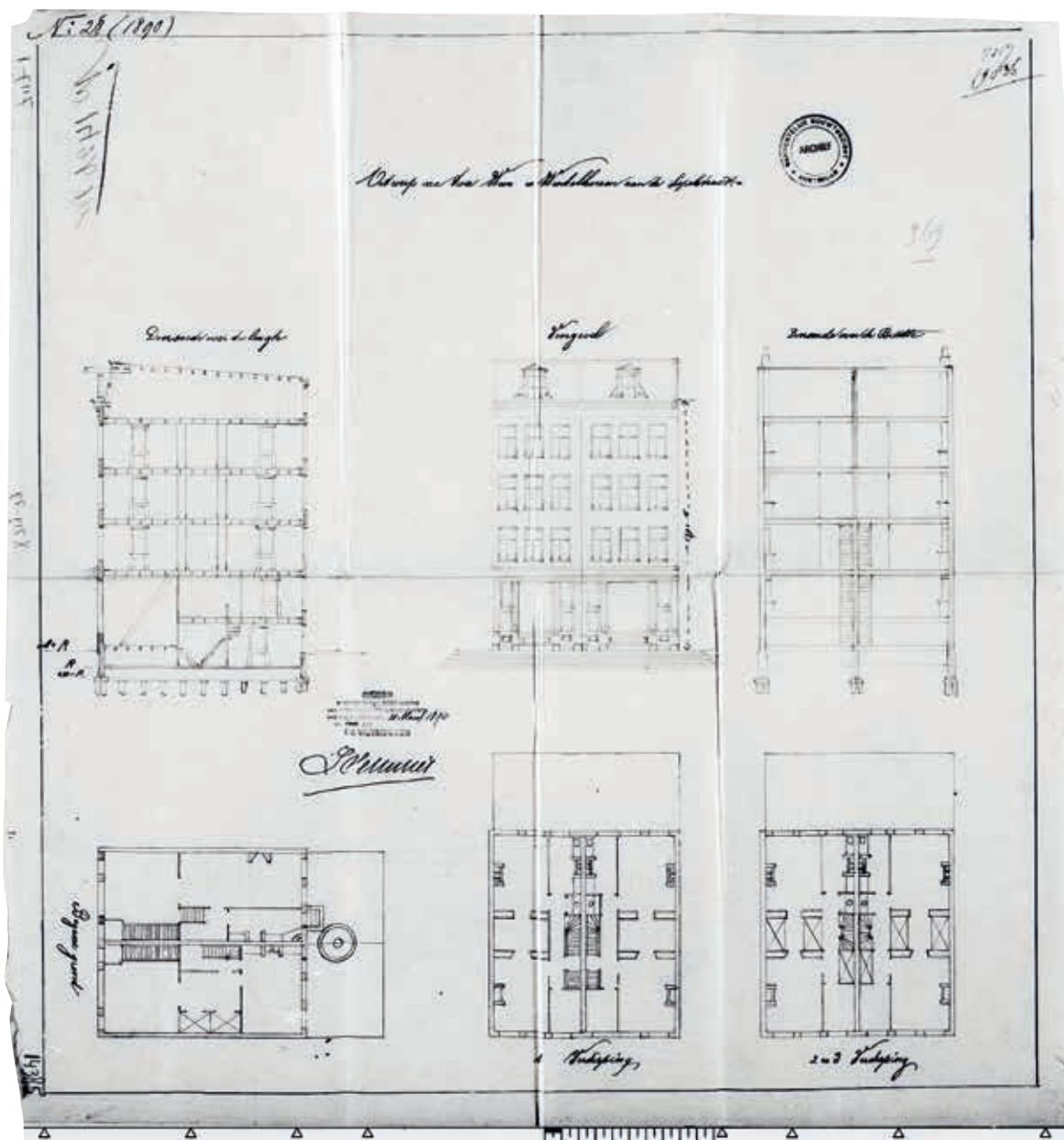
LICHT EN LUCHT IN DE WONING

De invoering van de bouwverordening van 1905 betekende niet alleen een wijziging van regels op papier, maar ook een zichtbare transformatie van de woningplattegrond. Dat is goed te zien aan de hand van concrete bouwtekeningen in het Stadsarchief Amsterdam. De woningen aan de Lepelstraat 28 en 30 (afb. 5), gebouwd in 1890, zijn typische voorbeelden van het laatnegentiende-eeuwse woningtype. De plattegronden tonen een combinatie van voorkamer, alkoof, bedsteden en een kleine achterkamer. De alkoof, centraal in de woning gelegen, waren meestal slecht eventileerde ruimtes zonder direct daglicht, bedoeld als slaapvertrekken. Bedsteden werden daar vaak letterlijk in weggestopt. De begane grond was in sommige gevallen een winkelruimte, herkenbaar aan de grote raampartijen aan de straatzijde.

Na 1905 veranderde dit beeld van de standaardwoningplattegrond ingrijpend. Op de plattegronden van de nieuwgebouwde woningen aan de Lepelstraat 24 en 26 (afb. 6) is de invloed van de nieuwe verordening duidelijk zichtbaar. De kamers zijn ruimer, trappenhuisen en gangen zijn verbreed en de vroegere alkoofen zijn verdwenen. In plaats daarvan ontstond een indeling met een voor- en achterkamer in kamer-en-suite-opstelling, gescheiden door schuifdeuren en ingebouwde kasten. Slaapkamers werden voortaan tegen de gevels geplaatst, met ramen naar buiten voor licht en ventilatie. In het ontwerp werd bovendien vaak een binnenplaats opgenomen, zodat ook centraal gelegen vertrekken toegang kregen tot frisse lucht.

Cijfers uit het *Statistisch jaarboek der gemeente Amsterdam 1905-1909 en 1912-1913*. Aantal percelen waarvoor vergunning werd verleend tot bouw, her- of verbouw en de verspreiding van den voorgenomen nieuwbouw over het grondgebied der gemeente, 1890-1913

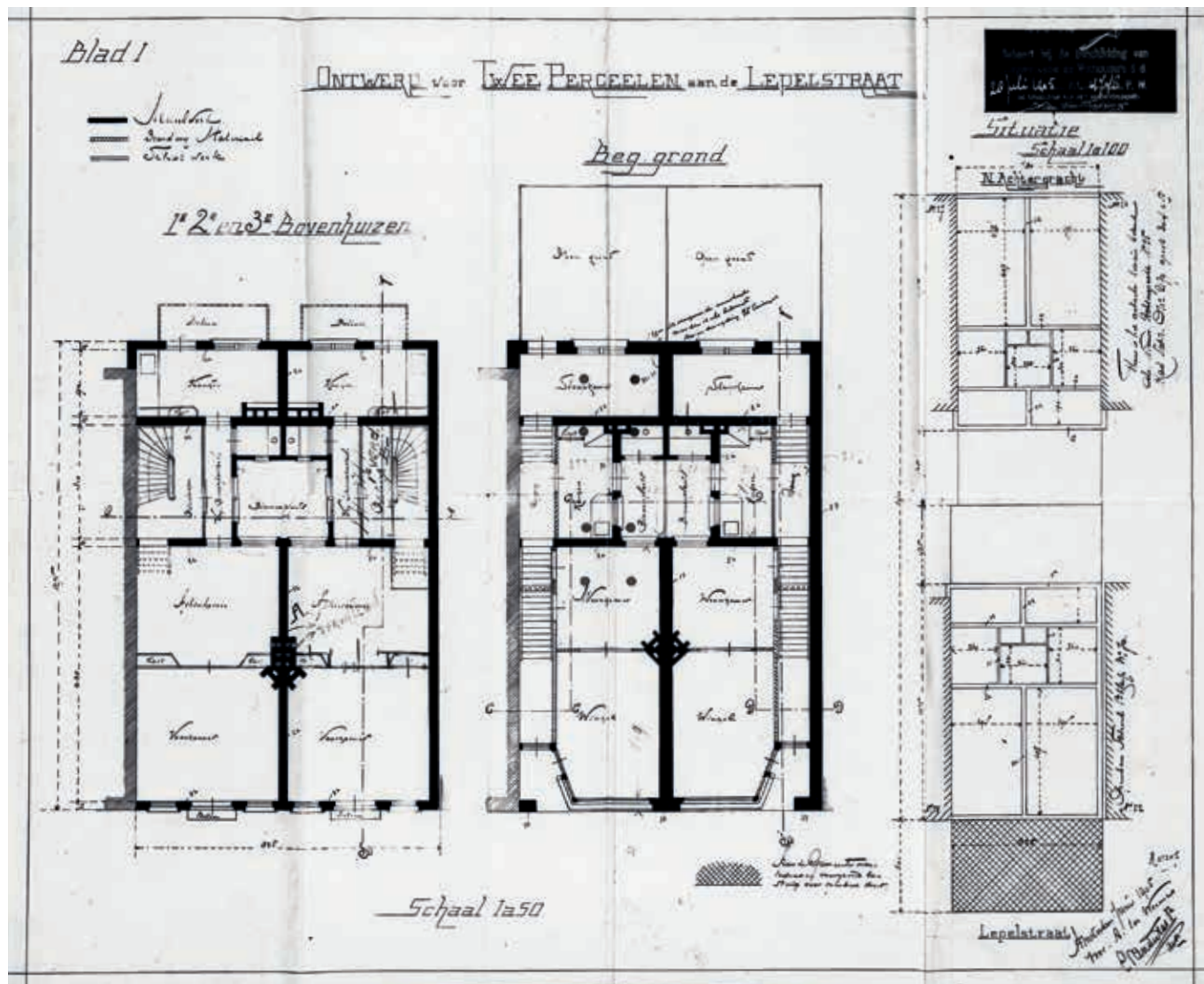

5. Lepelstraat 28-30, ontwerp voor de bebouwing van twee percelen. Vervaardiger onbekend. Datering: 1890 (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Dienst Bouwen Woningtoezicht, bouwtekeningen, Beeldbank, 5221BT914385)

Deze aanpassingen verbeterden de leefkwaliteit aanzienlijk. Ze volgden rechtstreeks uit bepalingen in de nieuwe bouwverordening, zoals artikel 146: elke verblijfsruimte moest voorzien zijn van één of meer naar de buitenlucht openende ramen. Hierdoor kwam een einde aan afgesloten vertrekken in het midden van de woning. Hoewel architecten als Posthumus Meyjes vreesden dat de nieuwe eisen zouden leiden tot grotere, duurdere percelen, betekenden de eisen in de praktijk vooral een sprong voorwaarts in ruimtelijke beleving, volksgezondheid en comfort.

Niet alleen de indeling van de woningen veranderde, ook de bouwtekeningen zelf ondergingen een professionaliseringsslag. De bouwtekeningen van de Lepelstraat uit 1890 zijn schetsmatig: het ontbreekt aan maatvoering, materiaalvermelding of arcering. Wan-

den zijn met enkele lijnen aangegeven, ramen slechts als openingen in de muur en details over constructieve verbindingen ontbreken. In de bouwtekeningen van 1905 zien we een geheel ander beeld (afb. 6). Linksboven op de tekening wordt aangegeven hoe verschillende materialen zijn weergegeven: metselwerk met zwarte arcering, brandwerend materiaal met diagonale strepen, schotwanden met twee dunne lijnen. De afmetingen zijn ook nauwkeurig aangeduid, inclusief binnenmaten van kamers, dikte van wanden en zelfs de afstand tot de tegenoverliggende woning. Zo kon de tekening niet alleen dienen als planningsdocument, maar ook als controle-instrument tijdens de bouw. Het ontwerp werd toetsbaar gemaakt, in lijn met de nieuwe rol van de bouwopzichters bij de Dienst voor het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht.

6. Lepelstraat 24-26, bouwontwerp voor twee percelen: plattegronden verdiepingen, situatietekening. Vervaardiger: A. ter Weeme jr. en L. van der Tas. Datering: juni 1905 (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht, bouwtekeningen, Beeldbank, 5221BT900196)

HET TRAPPENHUIS

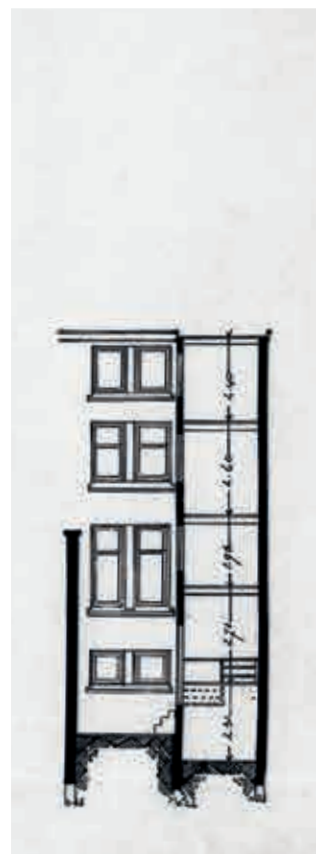
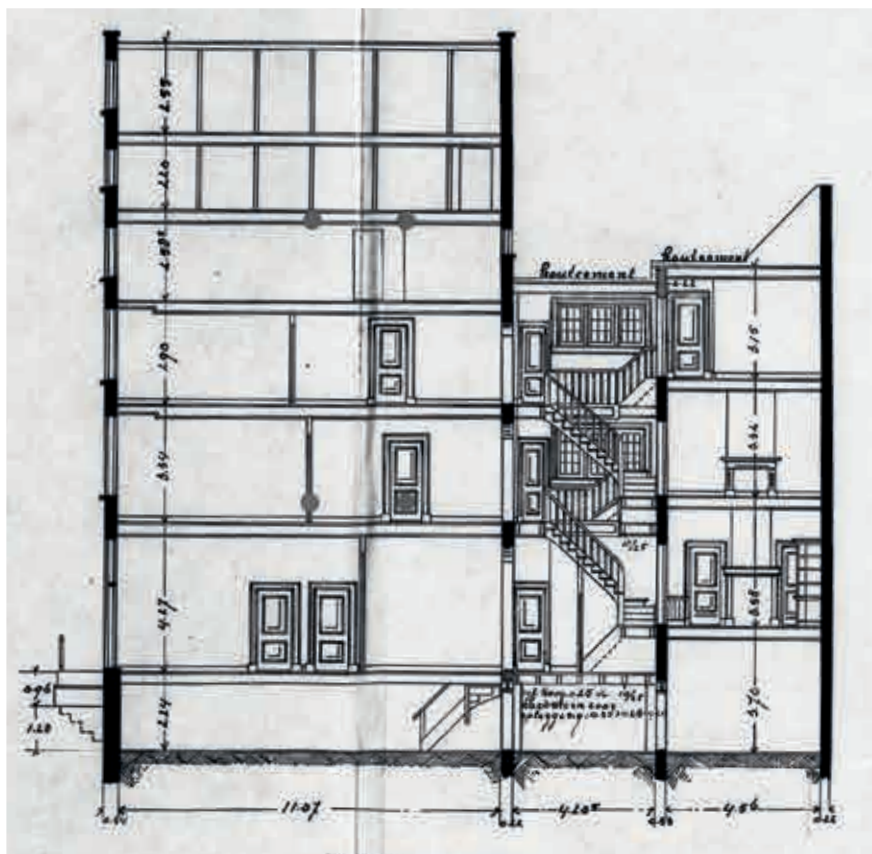
De aangescherpte eisen voor licht en ventilatie na 1905 golden niet alleen voor woon- en slaapvertrekken, maar ook voor trappenhuisen. Volgens Tellegens bouwverordening moesten deze doorgaans gesloten ruimtes van natuurlijk licht worden voorzien. Een uitdaging, aangezien trappenhuisen vaak centraal in het gebouw lagen zonder directe aansluiting op de buitenlucht.

Een illustratief voorbeeld van zo'n aanpassing is te zien bij de verbouwing van Keizersgracht 244. Hier werd het trappenhuis, dat het voor- en achterhuis verbond, volledig herzien. In de oorspronkelijke situatie (afb. 7, 8A) lagen drie trappen met verschillende hellingshoeken: onderaan een eenvoudige trap, in het midden een toegankelijke rechte trap, en bovenaan een steile, smalle trap. In de 'nieuwe toestand' kreeg het trappenhuis meer samenhang (afb. 8B). De onder-

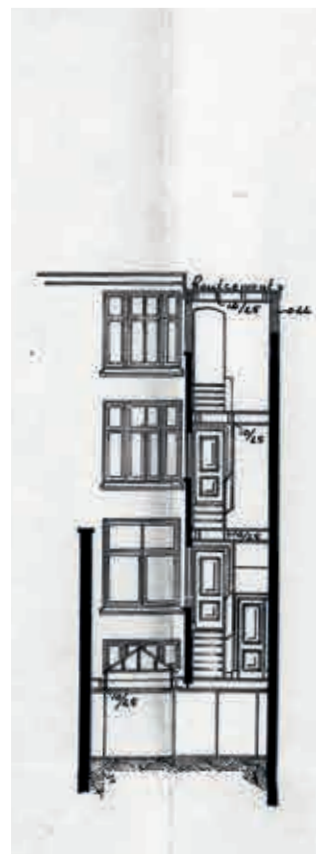
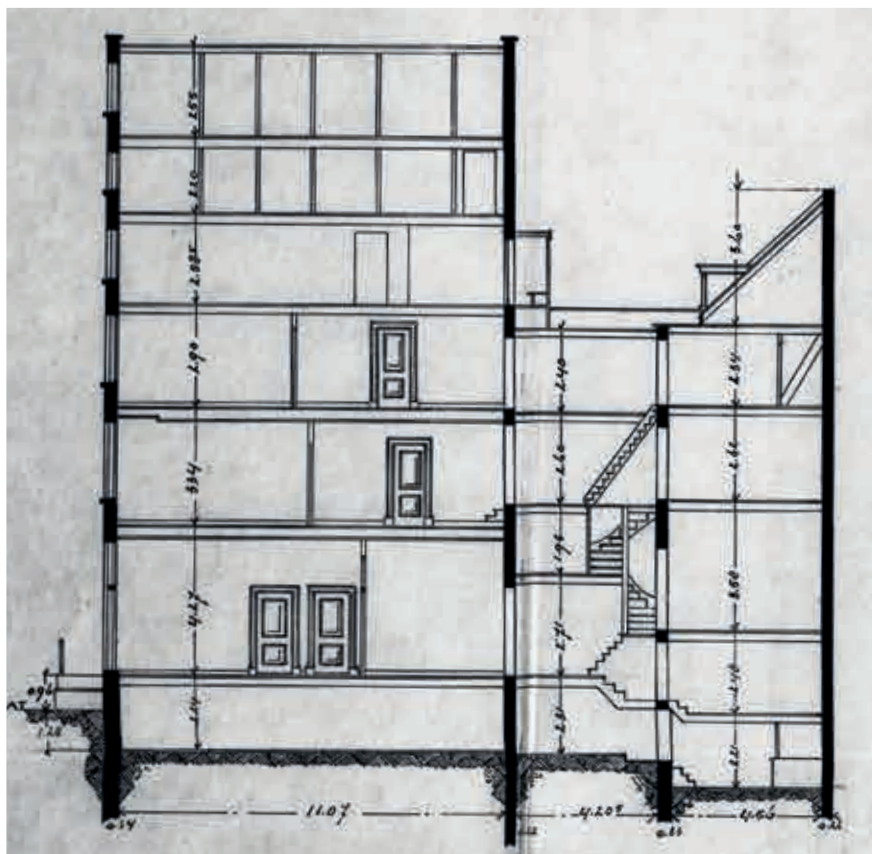
ste trap werd verstevigd met een trapboom en de middelste trap, die voorheen uitgevoerd was als wenteltrap, werd vervangen door een rechte trap. Deze wijziging werd mogelijk door het verwijderen van een tussenverdieping met een lage plafondhoogte van 1,93 meter. De vloeren sloten hierdoor beter op elkaar aan en de nieuwe trap voldeed aan de norm van maximaal 50 graden helling. Bovenaan volgde een dubbelkwarttrap met dezelfde hoek.

De tekeningen zijn ook gedetailleerder dan voorheen: balustrades en trapbomen werden nu zorgvuldig weergegeven en het trappenhuis werd voorzien van ramen. De manier van tekenen toont dat het beweegbare ramen zijn, wat de ventilatie aanzienlijk verbeterde en wederom in lijn was met de nieuwe normen van 1905.

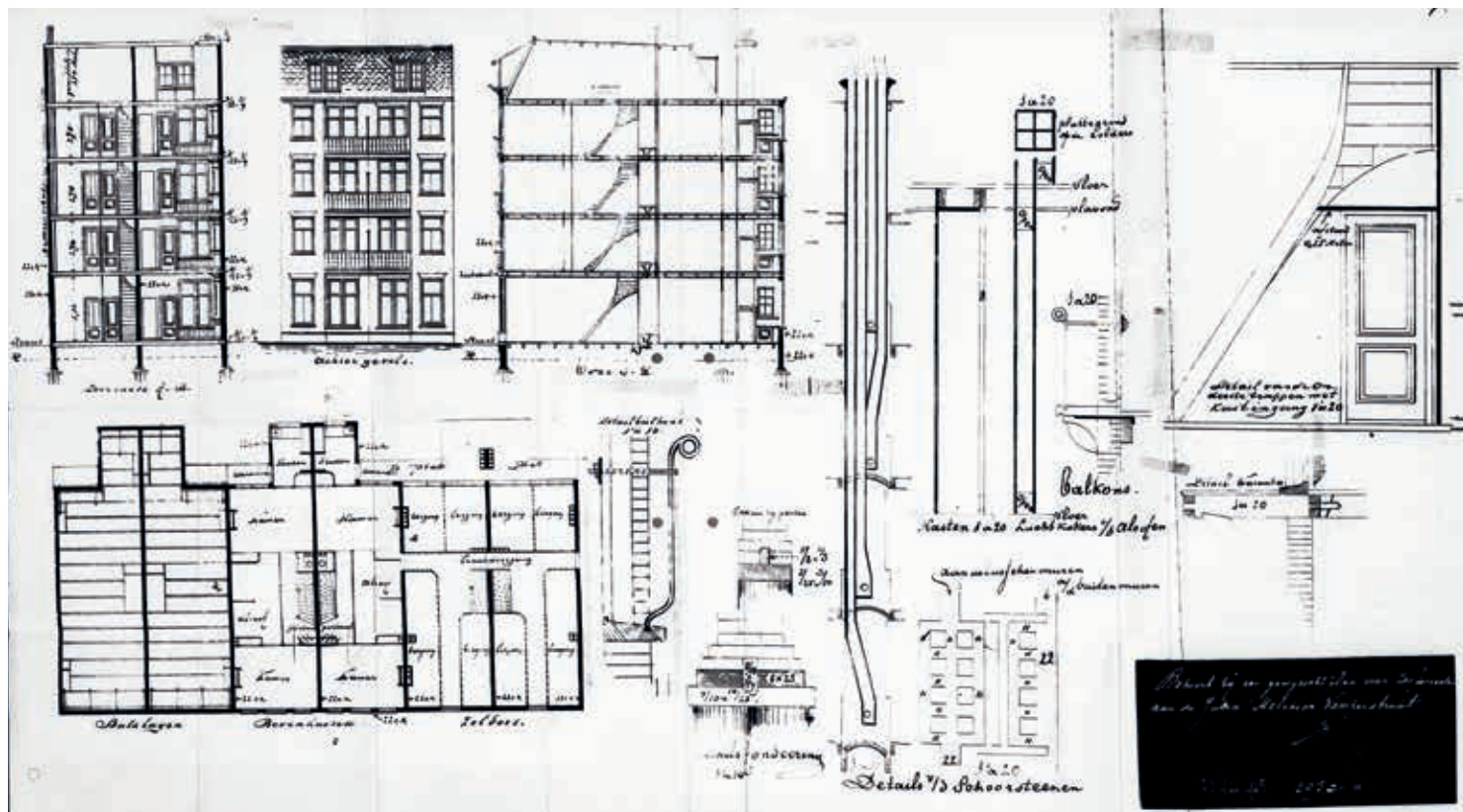
De wijzigingen zorgden ervoor dat het totale achterhuis werd aangepast. Van de initiële vijf verdiepingen

7. Keizersgracht 244, ontwerp voor de verbouwing: doorsneden. Vervaardiger: A.L. van Gendt. Datering: 1905 (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht, bouwtekeningen, Beeldbank, 5221BT900499)

8A en B. Keizersgracht 244, bestaande toestand (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht, bouwtekeningen, Beeldbank, 5221BT900499)

9. Joan Melchior Kemperstraat 111-121, wijzigingen bouwplan: opstand achtergevel, lengte- en dwarsdoorsneden, plattegrond bovenhuizen en zolders, details, balkons, fundering, schoorstenen, trappen. Vervaardiger onbekend. Datering: 1905 (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht, bouwtekeningen, Beeldbank, 5221BT901314)

en een zolder met dakkapel werd de kelder samen-gevoegd met de begane grond, wat een plafondhoogte van 3,58 meter opleverde. De oorspronkelijke verdiepingshoogtes van 2,21 en 2,28 meter voldeden niet aan de nieuwe eis van minimaal 2,70 meter plafondhoogte. Ook de eerste en tweede verdieping werden verhoogd tot respectievelijk 3,32 en 3,15 meter. De zolder werd vereenvoudigd: de dakkapel verdween en de ruimte kreeg een opener karakter. De aanpassingen zorgden niet alleen voor betere ventilatie en lichtinval, maar ook voor meer ruimtelijke kwaliteit. Wat begon als technische regelgeving had dus ook zichtbare esthetische en woonkwalitatieve gevolgen.

MEER DETAIL(S)

De aangescherpte regels van de bouwverordening hadden vooral effect op de woningindeling en minder op de toegepaste bouwtechnieken voor woningen. Ook na 1905 bleef men in Amsterdam namelijk vasthouden aan traditionele werkwijze. Woningen werden nog steeds gefundeerd op houten palen die tot de draagkrachtige ondergrond reikten, met dubbele palen onder dragende muren en enkele palen bij de gevels. Hierop werd gemetseld met baksteen, dat de basis vormde voor muren, vloeren en balklagen. Ramen werden opgevangen met houten lateien, en kapconstructies bestonden uit houten balken met

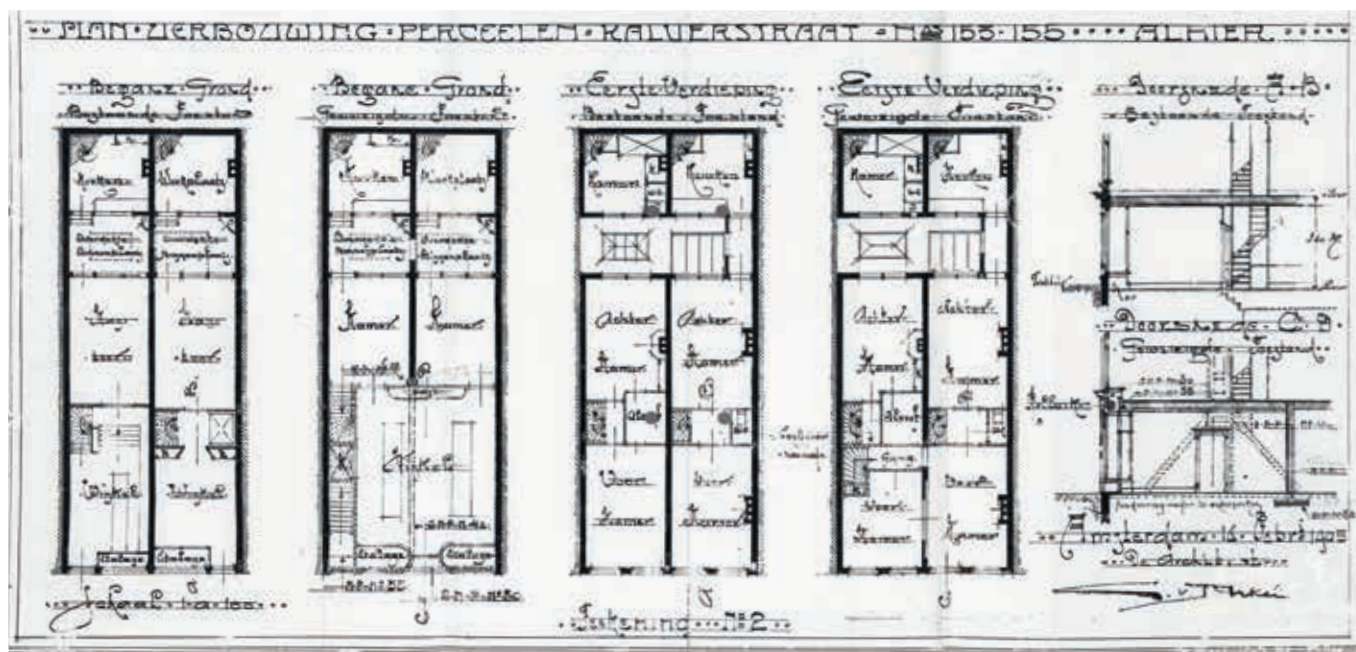
panlatten, waarover de dakpannen lagen.⁵³

Een grote bijdrage aan de verbetering in bouwkwali-teit lag dus niet per se in de aanpassing van bouwsys-tematiek, maar in de bredere technische uitwerking van woningen en details. Daarnaast werden er ook een stuk méér details geproduceerd per bouwwerk. Derge-lijke details met betrekking tot constructieve verbind-ingen, materiaalgebruik en afwerking werden nood-zakelijker, mede door de oprichting van de Dienst voor het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht, die stren-ger en nauwkeuriger controleerde.

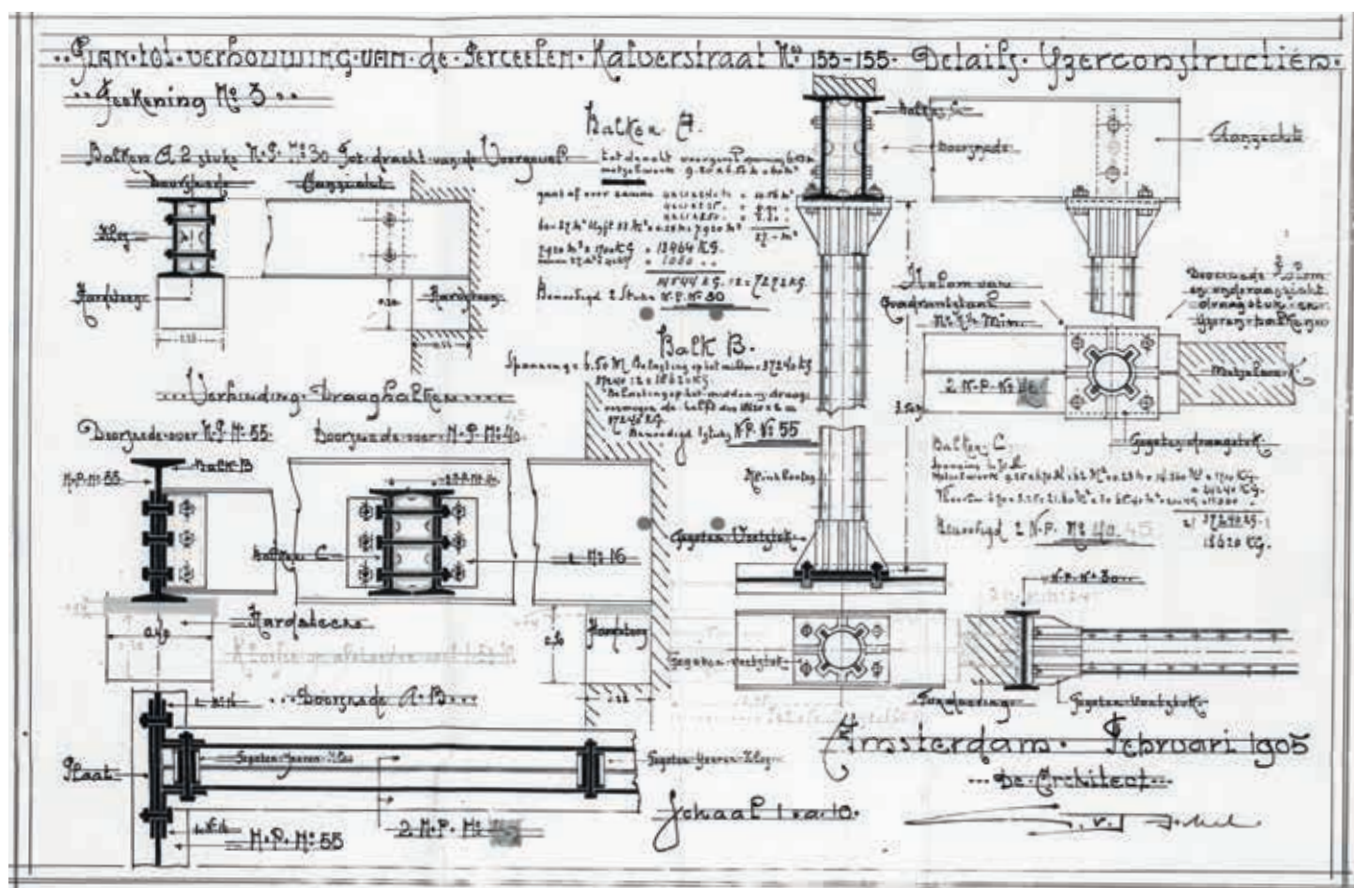
Een sprekend voorbeeld is te vinden in het 'Wijzigen bouwplan' van Joan Melchior Kemperstraat 111-121 uit 1905 (afb. 9). Hierin zijn uitgewerkte details opge-nomen van onder andere schoorstenen, balkonhek-ken en funderingen bij zowel enkele als dubbele palen. Deze tekeningen tonen niet alleen een hogere techni-sche standaard, maar ook een mentaliteitsveran-dering: bouwen werd serieuzer, preciezer en beter con-troleerbaar, zowel op papier als in de praktijk.

ANDERE MATERIALEN

Vanaf 1905 verschenen in bouwtekeningen steeds meer details waarin ook nieuwe materialen werden toegepast. Beton en gietijzer waren in de industrie al gemeengoed, maar in de woningbouw bleven de toe-passingen ervan aanvankelijk beperkt tot decoratieve

10. Kalverstraat 153-155, verbouwen en verenigen van de percelen, plattegronden bestaande en nieuwe toestand begane grond en eerste verdieping; lengtedoorsneden AB en CD bestaande en nieuwe toestand. Vervaardiger G. A. van Arkel (1858-1918). Datering: oktober 1905 (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht, bouwtekeningen, Beeldbank, 5221BT900361)

11. Kalverstraat 153-155, verbouwen en verenigen van de percelen, details. Vervaardiger G. A. van Arkel (1858-1918). Datering: februari 1905 (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht, bouwtekeningen, Beeldbank, 5221BT900362)

elementen zoals muurankers, ventilatieroosters en hekwerken. Toch begon rond deze tijd ook een langzame integratie van deze materialen in constructieve onderdelen.⁵⁴

Architect A.N. Godefroy pleitte in 1853 al voor het vernieuwen van de Nederlandse bouwpraktijk door moderne technieken te benutten. Hij wees op de aarzeling van fabrikanten om te investeren in innovatie zolang bouwmeesters deze materialen niet actief toepasten. Pas als architecten het voortouw namen, zouden fabrikanten kwaliteit gaan leveren.⁵⁵ Die wisselwerking werd na 1905 steeds zichtbaarder, vooral bij herstelprojecten.

Onder de zoekterm 'wijzigen van een perceel' in het Stadsarchief Amsterdam zijn talrijke voorbeelden te vinden van herstelprojecten tussen 1905 en 1914, waarin ijzer en beton hun intrede deden. Een illustratief geval is de verbouwing van Kalverstraat 153-155, naar een ontwerp gemaakt in februari 1905 (afb. 10, 11). Daar werden twee winkels op de begane grond samengevoegd, wat de verwijdering van een woningscheidende muur vereiste. Die werd vervangen door een stalen constructie van ijzeren liggers, volgestort met beton. De bijbehorende tekeningen zijn bijzonder gedetailleerd: ze vermelden niet alleen maten, maar ook boutverbindingen, moeren en constructieve belastingwaarden in kilogrammen.

FUNDERINGSHERSTEL

Een ander opvallend voorbeeld betreft funderingsherstel aan de Kastanjeweg en Vrolikstraat. In 1899 werden hier negen panden gebouwd, met traditionele plattegronden inclusief alkoven en bedsteden. Slechts twee jaar later, in 1901, diende men al een herstelplan in (afb. 12). De tekeningen tonen een vernieuwde fundering waarin ijzeren liggers, beton en houten kespen werden gecombineerd.

In de oorspronkelijke methode werden houten palen opgemetseld met een bakstenen poer, waarop de muur rustte. In de nieuwe opzet rust de poer op ijzeren liggers, die op hun beurt zijn volgestort met beton. Op de tekeningen zijn meerdere perspectieven te zien, waaronder een dwarsdoorsnede met de aanduiding 'Eiken kesp', waarop de bouwmuur zijn belasting verdeelde. In plaats van het klassieke langshout met schuifhout zien we nu een rankere oplossing van twee liggers met betonvulling. Deze vormden overduidelijk een voorganger van de in het werk gestorte betonnen balk. De tekeningen tonen ook hoe de 9,16 meter lange ijzeren liggers met bouten zijn verbonden aan een stalen bint die op een 'stenen hoek' rust. Het geheel vormde een stevig systeem dat de belasting opving van de gehele bouwmuur.

Het is opmerkelijk dat deze funderingsvernieuwing plaatsvond vóór de bouwverordening van 1905. Het duidt zeer waarschijnlijk op een groeiend bewustzijn

van structurele kwaliteit en preventieve maatregelen, mogelijk naar aanleiding van instortingsgevaar of eerder geconstateerde gebreken.

PARALLELEN MET HET HEDEN

De uitbreiding van Amsterdam in de negentiende eeuw vertoont verrassende parallellen met de huidige uitdagingen in de bouwsector. Waar destijds de snelle bevolkingsgroei en woningnood vroegen om een forse uitbreiding van de stad, is het nu de klimaatcrisis en wederom het nijpende woningtekort. Zo zijn er naar schatting 317.000 woningen in 2024, die om ingrijpende transformatie van de gebouwde omgeving vroegen.⁵⁶

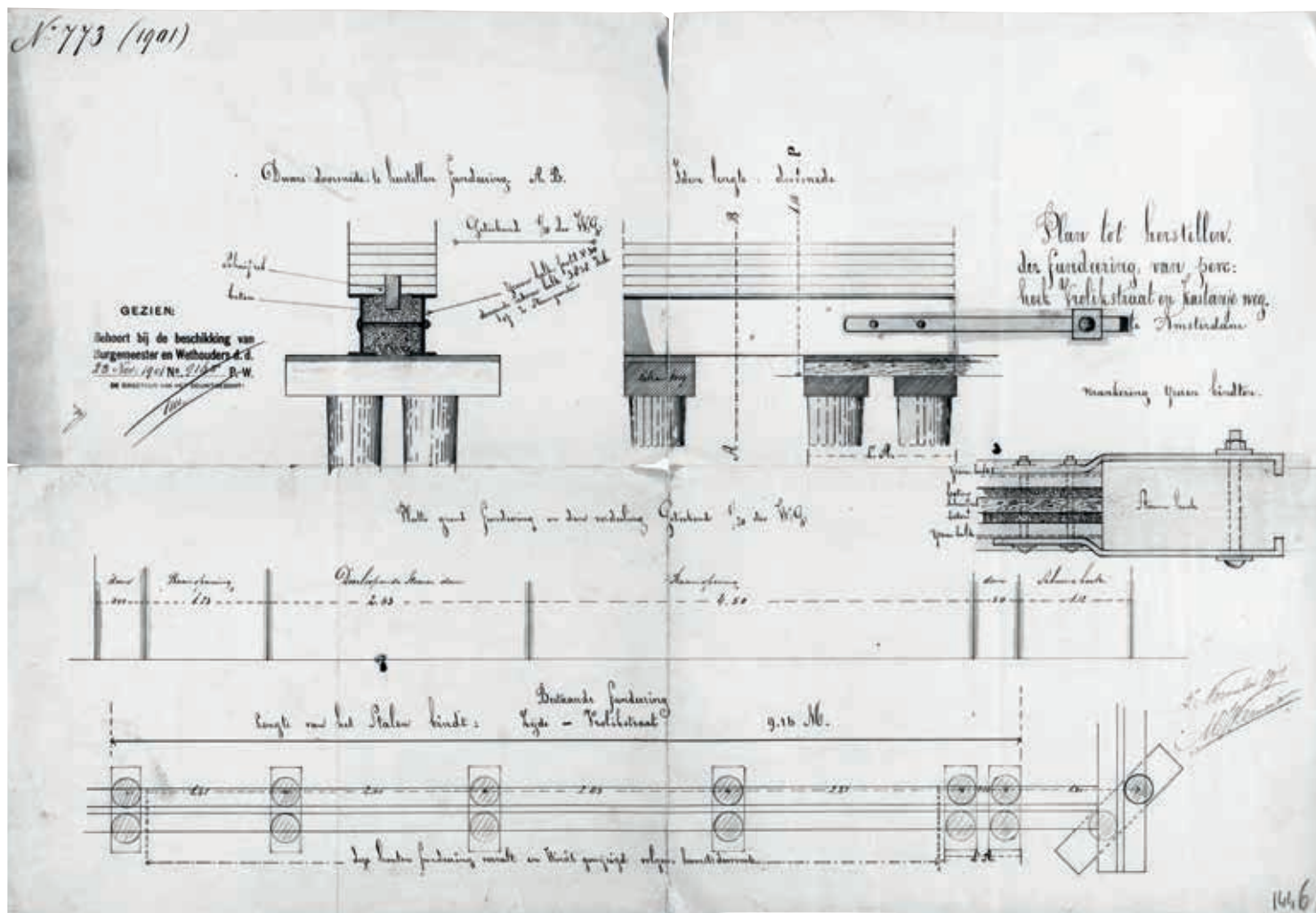
Net als toen ligt een groot deel van de uitvoeringsverantwoordelijkheid bij de markt. Waar in de negentiende eeuw particuliere bouwers de stadsuitbreiding voor hun rekening namen, worden vandaag eigenaren en bedrijven aangespoord hun vastgoed te verduurzamen. Verplichtingen zoals energielabel C voor kantoren of het uitschakelen van sociale huurwoningen die vanaf 2028 geen lager label mogen hebben dan E, F of G, maken duidelijk dat de overheid inzet op strengere normen.⁵⁷ De overgang van cv-ketels naar warmtepompen en de (her)introduktie van biobased materialen weerspiegelen de technische ambities. En, net als in de tijd van Posthumus Meyjes, roept dit weerstand op, veelal ingegeven door kostenoverwegingen.⁵⁸

Waar de Woningwet en de bouwverordening van 1905 destijds een kwaliteitsimpuls gaven, is het nu aan de politiek om koersvast te blijven bij het invoeren en handhaven van duurzaamheidseisen. De vastberadenheid waarmee het Amsterdamse gemeentebestuur destijds handelde ondanks kritiek, biedt een inspirerend voorbeeld voor hedendaagse bestuurders die voor soortgelijke keuzes staan.

De parallellen gaan verder dan beleid. Net als toen zijn structurele gebreken en ongezonde leefomstandigheden opnieuw zichtbaar. Volgens een rapport van de rijksoverheid uit 2018 kampen 1,5 miljoen huishoudens met vocht- en schimmelproblemen, vooral in de sociale huursector.⁵⁹ De daaruit voortvloeiende gezondheidsklachten onderstrepen dat goede woningkwaliteit meer is dan de energieprestatie.

De recente instortingen van een parkeergarage in Nieuwegein (2024), een parkeergarage in Eindhoven (2017) en het stadion van AZ in Alkmaar (2019), tonen bovendien dat constructieve veiligheid geen vanzelfsprekendheid is.⁶⁰ Ontwerpfouten, onvoldoende toezicht en gebrekkige uitvoering zetten het belang van onafhankelijk en streng bouwtoezicht opnieuw op de agenda.

De situatie van vandaag vraagt, net als in 1905, om een gecoördineerde aanpak waarin regelgeving, toezicht, technologische innovatie en samenwerking tussen publieke en private partijen samengaan. Door

12. Kastanjeweg 22, ontwerp voor herstel van het perceel: details houten fundering. Vervaardiger: M.J. Kermer (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht, bouwtekeningen, Beeldbank, 5221BT901446)

lessen uit het verleden te verbinden met hedendaagse opgaven, van duurzaamheid tot leefkwaliteit en veiligheid, kunnen we bouwen aan een gezonde, toekomstbestendige stad waar bewoners veilig en prettig kunnen leven.

TOT SLOT

De bouwverordening van 1905 vormde een keerpunt in de Amsterdamse bouwgeschiedenis. Niet alleen betekende dit het einde van een tijdperk van ongereguleerde, vaak onveilige bouwpraktijken, het markeerde ook een begin van een meer doordachte en hygiënisch verantwoorde benadering van woningbouw. De verordening was het resultaat van politieke overtuiging, maatschappelijke druk en technische inzichten, ingebracht door zowel gemeentelijke diensten als betrokken architecten.

De regels die voortkwamen uit deze verordening maakten bouwers en ontwerpers bewuster van hun verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van de gebouwde omgeving. Ze zetten aan tot nieuwe indelingen,

nauwkeuriger tekenwerk en zorgvuldiger materiaalgebruik, ook al bracht dat hogere kosten met zich mee. Het feit dat vele woningbouwers nog snel onder de oude regels hun vergunning wilden aanvragen, laat zien hoezeer regelgeving invloed uitoefent op het handelen van marktpartijen.

Tegelijkertijd was de bouwverordening van 1905 méér dan een juridisch document: het was een instrument dat de fysieke stad vormgaf. De gevolgen ervan zijn tot op de dag van vandaag af te lezen aan plattegronden, gevels en funderingen. Daarmee laat deze periode zien hoe regelgeving niet alleen een reactie is op problemen, maar ook richting kan geven aan ambities, voor betere woningen, gezondere leefomstandigheden en een meer leefbare stad. Er kan daarom worden gesteld dat de verordening het fundament bood waarop Amsterdam zijn woningbouw in de twintigste eeuw heeft kunnen vernieuwen en verbeteren.

NOTEN

- 1 'Twee huizen ingestort', *Het Volksdagblad*, 15 september 1899.
- 2 I. Jager, *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvres met Publieke Werken in Amsterdam, 1851-1901*, Rotterdam 2002, 97.
- 3 H. Wals, *Van concessie naar gemeente-exploitatie. Nutsvoorzieningen in Amsterdam 1878-1914*, Universiteit van Amsterdam, 2024, 17.
- 4 Jager 2002 (noot 2), 27.
- 5 Jager 2002 (noot 2), 390. Zie ook: R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam III. Hoofdstad in aanbouw*, Amsterdam 2006, 448.
- 6 Wals 2024 (noot 3), 19.
- 7 Jager 2002 (noot 2), 407.
- 8 H. Wals, 'Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaan strategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw' (PhD, 2001), 27. Zie ook: D. Broekhuizen, C.P. Krabbe en N. Smit, *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle 2018, 63-64.
- 9 J. Smit, "'Uit de Groote Schande van Den Revolutiebouw". Over de moeizame waardering van laatnegentiende-eeuwse woningarchitectuur', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 2, 86. Zie ook: Aerts en De Rooy 2006 (noot 5), 448-453.
- 10 F. Smit, *Van Amsterdamse huize*, Rijswijk 1993, 41.
- 11 SAA, 5220 Archief van de Rooimeesters, later Bouwopzichters, inleiding op het archief door Guido Hoogewoud en Marion Kuipers-Verbijs.
- 12 SAA, 31375 Archief van de Gemeente Amsterdam: Gemeenteblad, 'Verordening op het bouwen en sloopen', *Gemeenteblad*, 2 augustus 1861.
- 13 SAA, 31375 Archief van de Gemeente Amsterdam: Gemeenteblad, 'Vastgesteld in de Vergadering van B&W van 17 Juli 1873', *Gemeenteblad*, 17 juli 1873.
- 14 SAA, 5220 Archief van de Rooimeesters, later Bouwopzichters, inleiding.
- 15 Jager 2002 (noot 2), 447.
- 16 'Binnenland: Bouwterrein', *Algemeen Handelsblad*, 27 september 1885.
- 17 'Een treurige gebeurtenis', *Algemeen Handelsblad*, 22 september 1876.
- 18 'Een treurige gebeurtenis' 1876 (noot 17).
- 19 'Amsterdam 33 sept', *Algemeen Industrieel Volksblad Voor Nederland*, 24 september 1876.
- 20 P.W. Steenkamp, 'Brand P.C. Hoofdstraat', *Algemeen Handelsblad*, 25 augustus 1876.
- 21 Steenkamp 1876 (noot 20).
- 22 J. Stuyt, 'Revolutiebouw', *Katholiek Sociaal Weekblad*, 9 augustus 1902.
- 23 'Revolutie-Bouw', *De Telegraaf*, 23 maart 1896. Ook voor citaten hierna in deze alinea.
- 24 Smit 1993 (noot 10), 29.
- 25 Archief van het Kabinet der Koningin, de Woningwet 1901.
- 26 Archief van het Kabinet der Koningin, de Woningwet 1901. Voor algemene totstandkoming van de woningwet zie ook: *50 jaar Woningwet 1902-1952. Gedenkboek*, Alphen aan den Rijn 1952, 70-73.
- 27 SAA, 5220 Archief van de Rooimeesters, later Bouwopzichters, inleiding.
- 28 SAA, 5220 Archief van de Rooimeesters, later Bouwopzichters, inleiding.
- 29 *Gemeenteblad* 1861 (noot 12).
- 30 'Rapport van den directeur van het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht', *Architectura* 1903, 407-417.
- 31 SAA, 31375 Archief van de Gemeente Amsterdam: Gemeenteblad, 'Voor- dracht No. 276 tot vaststelling van eene verordening, regelende het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht', *Gemeenteblad*, 19 maart 1901.
- 32 SAA, 31375 Archief van de Gemeente Amsterdam: Gemeenteblad, 'Voor- dracht No. 276 tot vaststelling van eene verordening, regelende het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht', *Gemeenteblad*, 19 maart 1901.
- 33 Archief van het Kabinet der Koningin, de Woningwet 1901.
- 34 Wals 2001 (noot 8), 38-39.
- 35 N.L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*, Delft 1991, 90.
- 36 Prak 1991 (noot 35).
- 37 Prak 1991 (noot 35).
- 38 Prak 1991 (noot 35).
- 39 Prak 1991 (noot 35). Zie ook: P. de Ruijter, *Voor volkshuisvesting en stedenbouw. Geschiedenis van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*, Utrecht 1986, 99-101.
- 40 C.B. Posthumus Meyjes, 'Het ontwerp bouwverordening voor de Gemeente Amsterdam', *Algemeen Handelsblad*, 17 mei 1905.
- 41 Posthumus Meyjes 1905 (noot 40).
- 42 SAA, 15030 Inventaris van de Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek 'Bouwverordening van Amsterdam, vastgesteld den 5den Juli 1905', artikel 67.
- 43 Posthumus Meyjes 1905 (noot 40).
- 44 Posthumus Meyjes 1905 (noot 40).
- 45 Posthumus Meyjes 1905 (noot 40).
- 46 SAA, 15030 Inventaris van de Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek 'Bouwverordening van Amsterdam, vastgesteld den 5den Juli 1905', artikel 91.
- 47 Posthumus Meyjes 1905 (noot 40).
- 48 Posthumus Meyjes 1905 (noot 40).
- 49 SAA, 5220 Archief van de Rooimeesters, later Bouwopzichters, 'Gemeenteblad 1905, afdeling 1 betreffende de bouwverordening', *Gemeenteblad*, 16 juni 1905.
- 50 SAA, 5220 Archief van de Rooimeesters, later Bouwopzichters, 'Gemeenteblad 1905, afdeling 1 betreffende de bouwverordening', *Gemeenteblad*, 16 juni 1905.
- 51 Gemeentelijk Bureau van Statistiek, *Statistisch jaarboek der gemeente Amsterdam 1905-1909*, Amsterdam 1909, 25.
- 52 J.H.W. Leliman, 'Volkshuisvesting te Amsterdam', *De Bouwwereld*, 13 juli 1912.
- 53 Voor een algemeen basisbegrip van negentiende-eeuwse bouwtechniek, zie: H. Janse, *Amsterdam gebouwd op palen*, Amsterdam 1993, 34-69.
- 54 Broekhuizen, Krabbe en Smit 2018 (noot 8), 33.
- 55 Broekhuizen, Krabbe en Smit 2018 (noot 8), 33.
- 56 Rijksoverheid, '900.000 nieuwe woningen om aan groeiende vraag te voldoen', www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/volkshuisvesting/nieuwe-woningen#:~:text=In%202021%20steeg%20het%20woningtekort,Nationale%20Woon%2D%20en%20Bouwagenda (geraadpleegd 19 juni 2024).
- 57 Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 'Energie label c kantoren', 29 oktober 2018, www.rvo.nl/onderwerpen/wetten-en-regels-gebouwen/energielabel-c-kantoren (geraadpleegd 19 juni 2024). Zie ook: Aedes, 'Nationale prestatieafspraken. Verduurzaming', aedes.nl/verduurzaming/nationale-prestatieafspraken-verduurzaming (geraadpleegd 19 juni 2024).
- 58 NOS, 'Het is een stuk duurder geworden om een huis te (ver)bouwen', 15 mei 2021, nos.nl/artikel/2380864-het-is-een-stuk-duurder-geworden-om-een-huis-te-ver-bouwen (geraadpleegd 19 juni 2024).
- 59 E. Stutvoet en K. Laarman, 'Kansen voor schimmelwoning. Koppelaanpak vochtige woningen aan energietransitie', *Ruimte + Wonen. Vakblad over de leefomgeving voor ruimtelijke professionals en woonexperts*, 4 april 2019, 75-83.
- 60 'Instorting parkeergarage Nieuwegein: OvV onderzoek oorzaak', *Bouwwereld*, 27 mei 2024, www.bouwwereld.nl/bouwdelen/constructie/instorting-parkeergarage-nieuwegein-ovv-onderzoekt-oorzaak/ (geraadpleegd 19 juni 2024). Zie ook: 'Onderzoek bevestigt: Dak AZ-stadion stortte in door meerdere fouten', *NOS*, 12 april 2020, nos.nl/collectie/13798/artikel/2330266-onderzoek-bevestigt-dak-az-stadion-stortte-in-door-meerdere-fouten (geraadpleegd 26 september, 2024). En ook A. Vliegenberg, 'Parkeergarage Eindhoven ingestort na bouwfout, meer panden met zwakke vloeren', *Algemeen Dagblad*, 25 september 2017.

MA ARTHUR FRIEDERICHS is bouwkundige en bouwhistoricus. Hij studeerde Stads- en Architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (master 2024) en heeft ruim tien jaar ervaring in innovatieve en duurzame bouw. Momenteel is hij werkzaam als Senior Adviseur Duurzame Gebouwen bij ingenieursbureau Haskoning. Als zelfstandig onderzoeker werkt hij vanuit zijn bouwkundige kennis op het snijvlak van bouwhistorisch onderzoek en architectonisch detailontwerp.

BUILDING QUALITY IN FOCUS

REGULATION, SUPERVISION, CONSTRUCTION AND DRAWING QUALITY BEFORE AND AFTER THE HOUSING ACT OF 1901 AND THE AMSTERDAM BUILDING CODE OF 1905

ARTHUR FRIEDERICH

In the nineteenth century, Amsterdam grew explosively. To keep pace with population growth, urban expansion was largely left to the free market. Anyone could become a builder, flooding the city with hastily and cheaply constructed housing. This so-called ‘revolutiebouw’ (speculative building) led to dangerous situations: houses collapsed, facades fell over and fires spread rapidly due to poor construction and insufficient oversight. This study examines the role of supervision and regulation in structurally improving building quality in Amsterdam between 1851 and 1914, with particular attention to the Amsterdam building code of 1905.

From a research point of view, this is significant because it demonstrates how urban development is intertwined with administrative choices and societal pressure. By analysing how a city disentangles itself from chaotic and unsafe building practices through technical and legal interventions, the study provides insight into the relationship between governance, design and housing quality. The central research question is therefore: How did the building code of 1905 contribute to improved building regulations and the modernization of Amsterdam’s housing stock between 1905 and 1914?

The research methodology consists of an analysis of archival materials, including architectural drawings, newspaper articles and municipal documents. Central to the study is a comparison of building

plans from before and after 1905, examined for content, application and responses from the construction sector. The principal finding is that despite the anticipated increase in costs, the City of Amsterdam opted to introduce stricter building regulations. The building code of 1905 marked the turning point when this determination was translated into policy.

The new regulations were rigorous, detailed and put an end to free for all building practices. Their influence was visible in new residential floor plans: alcoves disappeared, rooms received light and ventilation, and architectural drawings became more precise, leading to improved technical detailing and more accurate execution. Inspections by the newly established Municipal Building and Housing Inspection Department became more systematic, technical requirements more stringent, and as a result the construction industry became more professional.

The study demonstrates that quality improvement in construction is not self-evident and is not automatically regulated by the free market, but rather is a direct response to social unrest, and to failing oversight and political will. The lessons of 1905 therefore remain relevant today, at a time when building quality, affordability and sustainability are once again under pressure. An active role for government is and remains essential.

TWEEGESPREK

'Tweegesprek' is een jaarlijkse rubriek in ons *Bulletin* waarin we een actueel en prikkelend vraagstuk binnen de interessegebieden van de KNOB (architectuur- en bouwgeschiedenis, stedenbouw, cultuurlandschap en monumentenzorg) centraal stellen. Op een Stelling volgt een Tegenstelling, waarin een vakgenoot reageert. Zo ontstaat een open dialoog tussen collega's in het veld.

GEBOUWDE ONDERWERPEN, VERHAALDE GESCHIEDENIS

RIKA DEVOS

Wie zich vandaag aan de geschiedschrijving van het gebouwde waagt – en de bewering gaat mogelijk op voor geschiedschrijving in het algemeen – maakt daarbij keuzes omtrent onderwerp, methode en narratief, die samen een originele bijdrage aan het veld leveren. Academische auteurs proberen daarbij nieuwe aandachtspunten, concepten en methodes te ontwikkelen, voorbij pure descriptie en 'ontdekking' en volgens wetenschappelijke standaarden die toelaten om bronnen en resultaten te verifiëren en het onderzoek 'door te geven' voor verdere ontwikkeling.

Aan de basis veronderstellen we een geëngageerde keuze, maar soms vraag ik me af of we voldoende vrij zijn in het maken van zo'n keuze, of we die vrijheid ten volle benutten en of die standaarden het onderzoek wel altijd ten goede komen. Mijn dagelijkse ervaring als ingenieur-architect en historica binnen een academische context van de Toegepaste Wetenschappen confronteert mij bovendien met onderzoeks- en publicatiepraktijken uit heel andere velden en daarbij ook met variërende standaarden omtrent vorm, praktijk, kwaliteit en kwantiteit. Wellicht wordt dit het meest duidelijk bij wat onopgelost blijft, onzeker of onsamenhangend, en de manier waarop we daar bewust mee omgaan. De complexiteit van archiefonderzoek in de architectuur- en bouwgeschiedenis en onze omgang met onbekenden en onzekerheid daarbij is heel anders dan de complexiteit en de onbekenden of onzekerheid bij een laboratoriumtest en de evaluatie daarvan; de inschatting van risico en mislukking in historisch onderzoek weegt heel andere argumenten af dan de *contingency planning* in simulatietechnieken, enzovoort. Schrijven naar academische standaard over innoverend onderzoek is soms, *willens nillens*, ook een zeker confirmeren met een specifieke publicatiepraktijk van een veld, een congres, een tijdschrift, een faculteit.

Academisch schrijven stelt grenzen aan wat kan en niet kan. Dat afbakenen van praktijken en velden, van disciplines en vormen van geschiedenis, van diverse manieren van schrijven ook, beïnvloedt onze historiografische praktijk fundamenteel. Het is belangrijk om daar zelfbewust en actief mee aan de slag te gaan. Helder inzetten op afwegingen over hoe we schrijven en waarom we precies dat onderwerp kiezen is cruciaal, ook al lijken sommige thema's zichzelf aan te bieden. Het zijn aspecten van de academische schrijfp praktijk die men zelden expliciet stelt, en zelfs het publiek – voor wie schrijven we? – wordt doorgaans slechts verondersteld. Hoe, waarom en voor wie: die vragen zijn sterk verweven, en beïnvloeden onze omgang met complexiteit en onzekerheid. Hoe innovatief kunnen we schrijven wanneer onze teksten gelezen en gewogen worden volgens de inhoudelijke, methodologische en productieve standaarden van afgelijnde velden en groepen? Kunnen we binnen dit kader wel steeds de best passende benadering ontwikkelen en onze blik voldoende openhouden? Voor wie mogen, kunnen, willen en durven we onze (bouw)geschiedenissen vandaag schrijven?

De kaders en de verschillen tussen disciplines en onderzoeksvelden zijn leerrijk, maar in de praktijk ook beperkend. Nochtans werd en wordt de historiografie van de architectuur en het bouwen blijvend verrijkt door inzichten uit onder meer de sociale geschiedenis, technologie-geschiedenis, economische geschiedenis, archeologie, architectuurtheorie en architectuurkritiek. Sommige artikelen in *Bulletin KNOB* zijn daar treffende illustraties van. Samen tonen ze ook, door de jaren heen (voor *Bulletin KNOB* sinds 1899), dat deze historiografische praktijk zelf ook evolueert, modes kent, dat het profiel van de schrijvers verschuift, alsook de aanpak van een tijdschrift. *Bulletin KNOB* (zoals nog andere tijdschriften) hanteert een brede definitie van het kennisveld en dat werkt bevrijdend, maar zelfs dit profiel blijft onvermijdelijk afgebakend. Die vaststelling is geen tegenspraak, maar een indicatie van een meer gelaagde realiteit, ook *binnen* het vakgebied: onze historische kennis wordt letterlijk in grof- en fijnmazige vakken opgedeeld, met elk hun eigen zekerheden en publicatiecultuur.

Historisch onderzoek naar het bouwen omspannt een complex veld dat uit zichzelf over disciplines heen reikt en verschillende soorten kennis activeert, van de toegepaste wetenschappen, over de humane wetenschappen tot de kunsten, en dat allemaal met een afstand van decennia of eeuwen, gesitueerd in een maatschappij die nooit (nog) de onze is. Het is een uitdaging om in te schatten wanneer we voldoende wetenschappelijke kennis hebben vergaard over een bepaald onderwerp. En dan? Schrijven we dan enkel nog over wat we ten volle menen te weten en helder kunnen bewijzen? Net die inschatting van onzekerheid komt vaak neer op de veelalige vraag *hoe* we over het onderwerp schrijven en *waarom* we ervoor kiezen. In die keuzes lijken twee aspecten cruciaal: de ambitie van de schrijver en de mate waarin die ambitie kan steunen op kennis en competentie. Intuïtie en fascinatie kunnen een onderwerp aanbrengen, terwijl de haalbaarheid van de studie aan wetenschappelijk methodes wordt getoetst en een soort zekerheid binnenhaalt. De interactie tussen methode en ambitie bepaalt deels wat in het Engels *positionality* en in het Frans *posture* wordt genoemd: ook geschiedenis, hoezeer die ook op empirisch bewijs is gestoeld, wordt geschreven vanuit een specifieke houding van de auteur tot het onderwerp en net daar ligt doorgaans een begin van een antwoord op de waarom-vraag. Wetenschappelijke auteurs leggen die waarom-vraag vaak liever buiten zichzelf, bij de discipline, het algemeen goed, het team, een opdracht, enzovoort. Die houding wordt bovendien ook beïnvloed door het professionele netwerk van de auteur, de academische affiliatie, de toegang tot bepaalde publicatiekanalen en de debatten van het moment. Kortom: ook door het veronderstelde publiek waar de auteur voor schrijft en de verhouding van de auteur tot dat publiek. Toch lijkt die houding ook op gespannen voet te staan met dat publiek: schrijven academische auteurs uiteindelijk vanuit eigen fascinaties of beantwoorden ze vooral aan een vak- of groepgebonden nood, mode of praktijk?

De vraag naar het lezerspubliek is zelf ook niet los te zien van de vraag naar hoe je schrijft over een onderwerp. Een beargumenteerd wetenschappelijk betoog onderbouwd met bewijs in woord en beeld wordt niet zelden sneller geapprecieerd als grondig onderzoekswerk dan een meer verhalende of thematische, theoretische aanpak. Nochtans beantwoorden beide aan dezelfde uitdaging: ook al heeft een onderzoeker antwoorden op enkele vragen, daarmee is het onderwerp nog niet doorgrond. Ook het empirisch bewijs in een historische bron is op zich fragmentair. Door te focussen op een logica van vraag en antwoord schrijft een wetenschappelijk auteur de gaten in de kennis en de twijfel of onzekerheid vaak weg in een min of meer sluitend discours. Het engagement ten aanzien van de lezer beperkt zich daarmee tot het leveren van een antwoord op de onderzoeksvraag: het onderzoek als een soort collectief *work in progress*. Uit eigen ervaring moet ik zeggen dat dit zelden echt helemaal het geval is: zonder persoonlijke drijfveer vanuit eigen grote en kleine interesses en nieuwsgierigheid vind ik het zelf ongemakkelijk om blijvend in het onderzoek te engageren, laat staan met overtuiging te innoveren. Dat persoonlijke engagement wordt uitgedaagd wanneer de meer klassieke archiefbronnen en methodes ontoereikend blijken, bijvoorbeeld wanneer er zich een pad aftekent buiten de standaard of tussen minder betrouwbare historische bronnen. Geruchten, hagiografie, opiniërende teksten, geroddel, speculatie: ook historische bronnen laten hun suggestiviteit en subjectiviteit ten volle zien. Het is niet altijd eenvoudig om collegae, en zeker uit andere disciplines, te overtuigen van het belang van deze pistes, laat staan de ernst ervan.

Dit wordt bemoeilijkt wanneer de uitkomst onzeker blijft en de werkhypotheses uitnodigen tot speculatie. Deze speculatie is niet vrijblijvend. De vraag rijst dan onvermijdelijk of en waar dit past in de academische praktijk en of zo'n schrijfp praktijk niet neigt naar een *alternative truth*?

Terwijl die afweging wel degelijk de grenzen van wetenschappelijk werk opzoekt, komen historici die zich inspannen om genegeerde actoren, verloren onderwerpen of onverwachte verbanden tot onderwerp van hun onderzoek te nemen regelmatig voor dit soort vragen te staan. Door bijvoorbeeld tussen de regels door en tegen de haren van archiefbronnen in te lezen, door wendingen in vorm en stijl te analyseren, door de context met een nieuwe blik te analyseren, enzovoort, worden hints en fragmenten uiteindelijk wel, geheel of ten dele, gestaafd. Maar dat maakt, opnieuw, niet altijd een narratief. De praktijk van de kritische fabulatie probeert hiermee aan de slag te gaan en ruilt daarbij zekerheid voor een speculatief narratief dat inzicht geeft in een meer complexe geschiedenis, inclusief de actoren, gebeurtenissen en fenomenen die amper sporen hebben nagelaten. Zo slaagt Christophe Van Gerrewey erin om met fictionele architectuurkritiek, zoals bijvoorbeeld met de tekst 'Bad', die raakt aan de onhuiselijkheid van Koolhaas' Villa dall'Ava, de impact en ervaring van architectuur overtuigend te suggereren. Historici zetten kritische fabulatie ook al in om verdrukke historische actoren alsnog een stem te geven. Maar waarom zouden we dat doen in de geschiedschrijving van het gebouwde, want: aan en voor wie vertellen we die verhalen? En wie rekent zo'n tekst tot de academische historiografische praktijk? Of kiezen we beter gewoon een andere standaard wanneer de onzekerheid te groot blijft, en schrijven we dan maar, overtuigd van het *waarom*, op een andere manier en wellicht ook voor een ander publiek?

RIKA DEVOS is burgerlijk ingenieur-architect. Met haar doctoraatswerk (2008) exploreerde ze het gebruik van moderne architectuur en constructie op de Wereldtentoonstelling van Brussel in 1958, *Expo 58*. Sinds 2012 is ze als hoogleraar verbonden aan de Université Libre de Bruxelles, waar ze architectuur- en constructiegeschiedenis doceert, alsook ontwerpstudio. Haar onderzoeksexpertise situeert zich op het kruispunt van de architectuur- en constructiegeschiedenis van de twintigste eeuw, met een bijzondere aandacht voor samenwerking, bureaucratie, kennisuitwisseling en methodologische uitdagingen. Met een onderzoekspraktijk die de humane en de toegepaste wetenschappen combineert, probeert ze ook tegelijk een academisch en een ruimer, maar geïnformeerd publiek te bereiken.

Het testen van diverse publicatiekanalen doet ze niet alleen vanuit een vraag naar vulgarisatie, maar ook, en vooral, vanuit de vaststelling dat lang niet alle resultaten van onderzoek een plek vinden binnen de gevestigde academische publicatiepatronen. Hierbij ontwikkelt ze geen eenduidig pleidooi voor een 'vrijere' of 'minder geformatteerde' manier van onderzoek en schrijven, dan wel voor een 'gepast', eerder proactief discours dat de standaarden en mogelijkheden van de verschillende media en contexten optimaal benut. Voorgaande tekst maakt dit pleidooi – voor een meer expliciet debat – duidelijk. De vragen waar Devos aan raakt (waarom, hoe, voor wie) en de problematiek van actieve onzekerheid en formatting die daarmee samenhangt, kunnen vanuit verschillende schrijf- en onderzoekspraktijken op alternatieve manieren worden benaderd.

Om dit te illustreren – tevens vanuit een uitgesproken drang tot juxtapositie – nodigde Rika Devos praktiserend architect, docent en criticus Peter Swinnen uit. Diens publicatiepraktijk is weloverwogen divers, en dus deels 'elders en anders' gesitueerd. Onder meer als redacteur van boeken onderscheidt Swinnen zich door een resolute keuze voor weerbarstige en ambitieuze architectuurpraktijken (hedendaags en recent-historisch) en een soortgelijk schrijven dat uitgesproken tegensprekelijk wenst te zijn, dat twijfel durft toe te laten en bewust speculatief is. Hiermee slaagt Swinnen erin om vaak gemarginaliseerd architecturaal werk – ten aanzien van het 'centraal hedendaags debat' – minstens tijdelijk een onaangepaste plaats en betekenis te geven.

INTUÏTIE – WAAGSTUK – TWIJFEL

PETER SWINNEN

Hoeveel methodologische *verantwoording* moet men afleggen opdat iets als probaat wordt beschouwd? Hoeveel *risico's* moeten er in het proces geneutraliseerd worden opdat iets schijnbaar geloofwaardig kan zijn? Hoeveel *zekerheid* op een eindresultaat moet men (willen) verdragen, alvorens het onderzoeksproces bij voorbaat is versmoord?

Antinomisch vertalen deze drie vragen, samengevat in de begrippen verantwoording – risico – zekerheid, zich in de volgende lemma's: intuïtie – waagstuk – twijfel. Het overkoepelend oogmerk van deze begrippen betreft 'het vragen', 'het durven vragen', 'het aanhoudend herijken van de vraag'. Een antwoord dient steeds weer de vraagstelling. Het is nooit een antwoord an sich, het strekt steeds weer tot het projecteren van een volgende vraag. Méér kan er onmogelijk worden verwacht. Meer hoeft er ook niet te worden verwacht.

De keuze om een onderzoeksfocus op een bepaald (historisch) onderwerp te richten wordt – idealiter – ingegeven vanuit de ethos van intuïtie – waagstuk – twijfel. Niet door verantwoording – veiligheid – zekerheid. Of dat wat men placht te kennen. Een keuze tot onderzoeksfocus reveleert onvermijdelijk persoonlijke inclinaties, en niet-gesubstantieerde ingevingen. Een pre-autobiografisch vermoeden. Dat zijn de lenzen waardoorheen er instinctief naar onderzoek dient te worden gekeken. Ze zijn genereus, open en tot op zekere hoogte ongetwijfeld verwarrend. De binnen het wetenschappelijk onderzoek geadoreerde doelmatigheid van een >

De interactie tussen methode en ambitie bepaalt deels wat in het Engels *positionality* en in het Frans *posture* wordt genoemd.

De keuze om een onderzoeksfocus op een bepaald (historisch) onderwerp te richten wordt – idealiter – ingegeven vanuit de ethos van intuïtie – waagstuk – twijfel. Niet door verantwoording – veiligheid – zekerheid. Of dat wat men placht te kennen.

PETER SWINNEN is architect, opgeleid aan de Architectural Association London en Sint-Lucas Brussel. Na zijn stage bij Luc Deleu & T.O.P. richtte hij in 1997, samen met Lieven De Boeck, 51N4E op, dat hij vijftien jaar lang leidde. In 2010 werd Swinnen aangesteld als derde Vlaams Bouwmeester, een publiek en onafhankelijk mandaat dat architectuur als beleidsbevragsend instrument activeert en probeert. Sinds 2016 leidt Peter Swinnen CRIT.architecten in Brussel, www.crit.cc. Het afgelopen decennium doceerde hij aan ETH Zürich, Architectural Association London, ENSA La Cambre en UNILU Luxemburg. Hij is nu gastdocent aan de KUL Faculteit Architectuur Campus Brussel, waar hij het ontwerpatelier 'A Policy Whispering Praxis' begeleidt.

Door vrij associatieve alternatieven en aanvullingen naar voren te schuiven, alsook ongevraagde vragen te beantwoorden met aansluitende vragen, reageert Peter Swinnen op de dringende kwesties die Rika Devos poneert.

methodologisch affirmeren – het zogenaamd sluitend bewijzen – wordt bij deze met de glimlach opzij geschoven, opdat er ruimte vrijkomt om op een vrij associatieve wijze richtingen uit te zetten. Zonder om te kijken – zoals Orpheus.

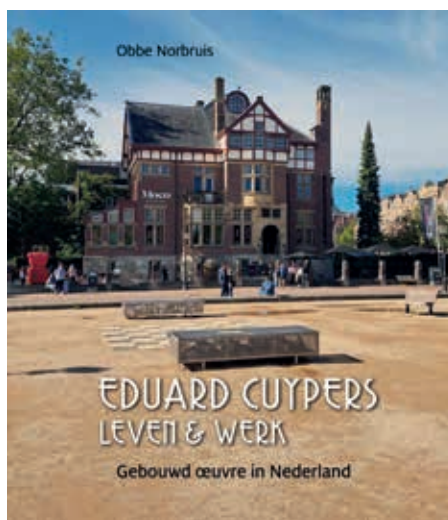
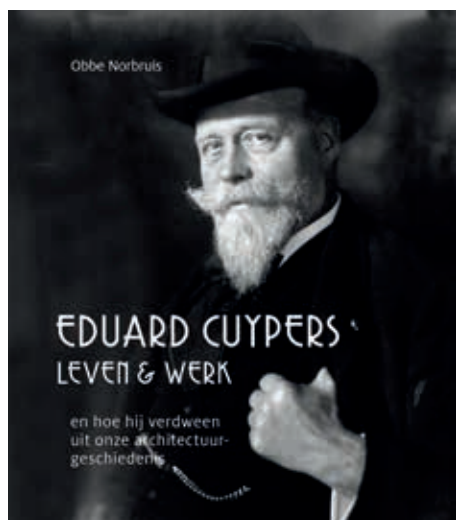
Vanuit de vrije associatie kan er worden verhaald – mogelijk verhaal worden gehaald – om-trent wat werkelijk 'ongeweten' is. Een oorspronkelijke potentie naar vraagstelling kan worden aangehaald, kan ontstaan in het moment zelf. Dit geeft ruimte tot onverwachte combinaties en palimpsesten, waarbij de *verrassing van de oefening* primeert, niet het voorafgespiegeld resultaat. De vrije associatie is in dat respect onapologetisch, *sans remords*. Voorbij verinnerlijkte maatschappelijke normen.

Net dit (be)oefenen, het uitlokken van een houding die intuïtie – waagstuk – twijfel laat gelden – waarbij vragen over antwoorden primeren op antwoorden op vragen – is een essentiële praktijk. Zelden wordt een dergelijke peilende attitude binnen onderzoeksgremia als 'serieus' bestempeld, dan wel afdoend. Het toe-eigenen van een concluderend inzicht of wetenschap wordt misschien te voorspelbaar gekoppeld aan een (methodologisch gestoeld) antwoord, zelden aan een (vrij associatieve) vraagstelling. Het antwoord kan nochtans niet ontsnappen aan een volgende vraag. Het is een vordering voor een verdere vraagstelling. Een *envoi*.

Intuïtie – waagstuk – twijfel vereist een permanent auto-provoceren, zichzelf uitlokken, ongevraagde vragen stellen. Een speculeren op het bewust niet-beheersen van een nog ongekend parcours. Als een *ghostwriter* van de eigen vermoedens, zonder eenduidig doelwit. Dit laat toe om binnen eenzelfde wordingsproces (van tekst, architectuur, ruimtelijk werk, tentoonstelling, boek, enzovoort) bewust schizofrene en tegengestelde verhaallijnen te ontwikkelen. Het verlangen naar 'vele mogelijkheden' alle kansen biedend, dan wel iets vaststaand te willen kaderen. Het opnemen van verschillende gelijktijdige rollen binnen dergelijke wordingsprocessen kan een onderschragend middel zijn. Waardoor men de praktijk van zichzelf 'verkeerd' te kunnen/willen begrijpen incrementeel leert beheersen, en wie weet leert appreciëren. Los van enige (des)appreciatie door derden. Of hoe gelijktijdig schrijver en editor te zijn, curator en kunstenaar, architect en criticus, makelaar en theoreticus, enzovoorts?

En hoe moet dit alles *wetenschappelijk* worden gevalideerd, ingeschaald? Kan de praktijk van intuïtie – waagstuk – twijfel deze validatie overstijgen, of op zijn minst bewust *bypassen*? Het in alle vertrouwen naast zich neerleggen, en de dingen aanvaarden voor wat ze zijn? Géén eenduidige formattering of catalogisering conform voorspelbare of enge beoordelingscriteria? Aldus het pure plezier van het (on)gefundeerd inzicht? Met het wonderbaarlijk gestrompel en gesukkel van dien? Misschien is het net dat wat Hermann Hesse ambieerde in *Wandeling*, zijn Ticinese beschouwingen. 'Zeg overal ja op, ga voor niets op de vlucht, probeer je nergens uit te praten. Je bent geen voorbeeldig staatsburger, je bent geen Grieks filosoof, je bent geen harmonieus mens die meester is over zichzelf, nee, je bent een vogel in de storm. Laat het dus maar stormen en laat je meedrijven op de storm!'

Dit alles komt inherent neer op het onderschragen van het anecdotische – bij voorkeur mét pointe! – als levendige illustratie van een vermoeden. Die *posture* lijkt het waard om aanhoudend te exploreren. Met alle risico's van dien. Zonder sluitende verificatie a priori, maar tevens géén falsificatie. Wel integendeel. Wat als intuïtie – waagstuk – twijfel niet louter het tentatief begin is van een proces, maar het proces zélf?

OBBE NORBRUIS

EDUARD CUYPERS LEVEN & WERK

Edam (LM Publishers) 2025, 2 dln., 688 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789460229527, € 90,00

Eduard Cuypers (1859-1927) behoort tot de meest productieve architecten uit de periode van pakweg 1880 tot 1925. Hij stond gedurende dit tijdvak aan het hoofd van een groot en succesvol architectenbureau dat actief was in Nederland en Nederlands-Indië. Daarnaast leidde hij van 1903 tot 1911 het Atelier voor Decoratieve Kunst. Dit kunstnijverheidsatelier, dat ook plaats bood aan vrouwelijke kunstenaars, stelde hem in staat de inrichting van zijn gebouwen tot in de details te verzorgen. Rond de eeuwwisseling bestond er een brede behoefte aan rijk uitgevoerde interieurs met betimmeringen, gedecoreerde plafonds, wandbespanningen, vloerkleden en bijpassend meubilair. Dit gold zeker voor het soort opdrachten waarop Cuypers' bureau zich in die tijd toelegde: villa's, grote stadswoningen, kantoorgebouwen en winkelmagazijnen. Een mooi voorbeeld van een dergelijk totaalontwerp is de niet meer bestaande Villa Simpang in Dordrecht (1903). Het bureau van Cuypers ontwierp voor de eigenaar zelfs de carrosserie van zijn auto, een Spyker.

In zijn tijd genoot Cuypers, afkomstig uit een familie van kunstenaars en architecten, bekendheid in bemiddelde en culturele kringen, maar hij raakte in de loop van de twintigste eeuw vergeten. Dit lot trof de meeste architecten die rond 1900 actief waren. Anders dan zijn oom P.J.H. Cuypers, bewonderaar en navolger van de gotiek, was Eduard een eclecticus van moderne snit: hij verwerkte en combineerde uiteenlopende historische stijluitingen, maar ook – en soms in hetzelfde gebouw – de eigentijdse art nouveau

of de Berlagiaanse Nieuwe Kunst. Net als zo veel eclecticici stond Cuypers open voor bouwtechnische innovaties. Zo paste hij waarschijnlijk als eerste in Nederland een ziekenhuislift toe (in 1888 in een kliniek aan de Amsterdamse Sarphatistraat).

Pas de laatste tijd mag Cuypers zich in Nederland in wetenschappelijke belangstelling verheugen. Bert Gerlagh, die al in 1979 een doctoraalscriptie schreef over deze architect, publiceerde in 2007 in het *Jaarboek Amstelodamum* een overzichtsartikel van het werk dat Cuypers van circa 1880 tot 1906 met zijn bureau in zijn woonplaats Amsterdam realiseerde. In de zorgvuldig geformuleerde gebouwbeschrijvingen behandelde hij aspecten als het ontwerpproces, de ruimtelijke opzet, de interieurs en de inspiratiebronnen. In 2021 verscheen het eerste complete overzichtswerk, een verdienstelijke studie door Constant van Nispen. Obbe Norbruis' onderhavige monografie, een royaal uitgegeven boek bestaande uit twee delen in een casette, vormt de nieuwste publicatie in de rij.

Opmerkelijk genoeg was Cuypers in het buitenland al eerder onderwerp van studie. De achterliggende reden was dat zijn bureau en kunstnijverheidsatelier fungeerden als broedplaats voor jong talent, waaronder de latere kopstukken van de Amsterdamse School. In deze werkomgeving konden ze hun artistieke gaven ontwikkelen. De Amerikaanse architectuurhistoricus Helen Searing richtte zich in 1982, vanuit haar fascinatie voor de Amsterdamse School, op Cuypers. In het artikel getiteld 'Berlage or Cuypers? The father of them

all?’ beschouwde ze hem als een sleutelfiguur in de Nederlandse architectuur van rond 1900. Cuypers was iemand met een open blik en brede interesses. In zijn omvangrijke bibliotheek konden zijn medewerkers, onder wie Michel de Klerk, naar hartenlust grasduinen en inspiratie opdoen. In Searings ogen heeft Cuypers meer recht dan Berlage om als ‘vader’ van de Amsterdamse School te worden beschouwd. Het stuk verscheen in een bundel waaraan de toenmalige architectuurhistorische *fine fleur* van de Verenigde Staten bijdroeg. In die tijd kreeg haar onderzoek echter niet veel weerklank in ons land.

Terug naar het boek van Norbruis. Doel van het eerste deel is de gebouwen van Cuypers’ bureau in een architectuurhistorische context te plaatsen. Hierover dadelijk meer. Het andere deel bestaat uit een overzicht van het architectonische werk in Nederland. De gebouwen die Cuypers’ filiaal in voormalig Nederlands-Indië realiseerde, met als compagnons Marius Hulswit en later Arthur Fermont, heeft de auteur stuksgewijs in twee eerder verschenen boeken behandeld.

Een verdienste van deze publicatie is dat ze het meest complete overzicht biedt van het omvangrijke oeuvre van Eduard Cuypers, bestaande uit 260 gebouwen in Nederland. Norbruis plaatst de projecten in een chronologisch overzicht in tegenstelling tot Van Nispen, die een selectie maakte en ze per gebouwtype behandelde. De gebouwbeschrijvingen zijn beknopt maar ter zake. De nadruk ligt daarbij op het exterieur van de gebouwen, wat mogelijk verband houdt met de beperkte toegankelijkheid ervan. Een pluspunt is dat beide delen rijk zijn geïllustreerd: het prachtige beeldmateriaal vormt een traktatie voor de lezer.

In het essayistische deel behandelt Norbruis in een zevental chronologische hoofdstukken de loopbaan van Cuypers. Aangezien het archief van het bureau zeer fragmentarisch bewaard is gebleven, heeft Norbruis vooral gebruikgemaakt van architectuurtijdschriften en dagbladen, die tegenwoordig gemakkelijk digitaal raadpleegbaar zijn. In het overzicht neemt hij ook het Indische werk mee. Prijzenswaardig is dat de auteur uitgebreid ingaat op het vaak grote aandeel van de bureaumedewerkers. Ook behandelt hij op inzichtelijke wijze het netwerk van opdrachtgevers. Net als bij Van Nispen ligt de nadruk in het overzicht op het architectonische werk. Cuypers’ belangrijke activiteiten op het gebied van kunstnijverheid en woninginrichting blijven helaas onderbelicht. Een meerwaarde is wel dat het late werk ruim aan bod komt; vanaf de jaren 1910 maakte de ziekenhuisbouw een belangrijk onderdeel uit van de orderportefeuille en kreeg het bureau veel opdrachten uit katholieke hoek, onder meer voor kerken, tehuizen en scholen.

De auteur gaat in op de buitenlandse contacten en invloeden. Cuypers was goed op de hoogte van de

werkzaamheden van vakgenoten in de Duitssprekende landen, Norbruis wijst onder meer op Ludwig Hoffmann, Peter Behrens, Joseph Maria Olbrich en Josef Hoffmann. Met enkelen stond hij op goede voet, onder wie de Berlijnse ‘Stadtbaurat’ (stadsbouwmeester) Ludwig Hoffmann en Heino Schmieden, wiens ziekenhuizen voor hem een voorbeeldfunctie hadden. Een paar keer gaat de auteur in op de concrete invloed van deze architecten op het gebouwde werk van Cuypers. Dat had hij wat mij betreft nog vaker mogen doen, ook in het catalogusdeel. Norbruis richt zich sterk op de Duitstalige connecties. Cuypers’ blikveld was echter breder. Afgezien van een korte paragraaf over de Arts and Crafts komen de Engelse invloeden er bekaaid van af. Searing wees terecht op die van Richard Norman Shaw, maar deze architect moet het in het boek doen met een terloopse opmerking.

De nadruk ligt vooral op de Nederlandse context en de rode draad is daarbij de vermeende rivaliteit tussen Berlage en Cuypers. Searing en Van Nispen gingen hier ook al op in, maar Norbruis maakt het tot een hoofdthema. In zijn ogen werd Cuypers gedwarsboomd door de kliek rond Berlage, met alle negatieve gevolgen voor zijn naam en receptie. Veelzeggend is de ondertitel van dit deel: ‘Hoe hij verdween uit onze architectuurgeschiedenis’.

De schrijver vond inspiratie in de geschriften van Auke van der Woud, in het bijzonder het polemische *Sterrenstof* uit 2008. Van der Woud ageerde tegen de intellectuele luiheid van architectuurhistorici en architecten die, als een haperende grammofonplaat, steeds hetzelfde riedeltje herhaalden: de Beurs van Berlage was het beginpunt van de moderne architectuur in Nederland. In plaats van de mythevorming rond Berlage (en P.J.H. Cuypers) te cultiveren, pleitte Van der Woud voor een bredere benadering van de negentiende- en vroegtwintigste-eeuwse bouwkunst met meer aandacht voor wat hij beschouwde als de hoofdstroom: het eclecticisme.

In zijn overzicht levert Norbruis een bijdrage aan het ontmythologiseren van Berlage en een eerherstel voor Cuypers. Men kan echter vraagtekens zetten bij het nut van een dergelijke invalshoek. De geschriften van Van der Woud hebben immers hun uitwerking gehad en Cuypers is sinds de studies van Gerlagh en Van Nispen geen onbekende meer, althans voor degenen die de ontwikkelingen in het vakgebied bijhouden. Daar komt bij dat Norbruis’ werkwijze nogal eenzijdig is. Met regelmaat en instemming citeert hij positieve besprekingen van Cuypers’ werk, terwijl kritiek van tijdgenoten wordt weggezet als vooringenomen, afkomstig uit het kamp van de vermaledijde Berlage. Norbruis valt zodoende in dezelfde kuil als de door hem bekritiseerde Berlage-apologeten.

Het levert een beeld op met harde contrasten en weinig plek voor nuance, en soms zelfs onjuistheden. Zo

ziet hij Berlage als kunstenaar-architect en diens tegenpool Cuypers als een man van zaken. Toch speelde het artistieke wel degelijk een rol voor de hoofdpersoon van het boek. Op zijn bureau omgaf hij zich doelbewust met creatief talent. Verder bestempelt Norbruis de bewonderaars van Berlage als links, zelfs als de 'linksradicale architectuurelite'. Hiertoe behoorde in zijn ogen architect en publicist Jan Gratama, die in het boek ruime aandacht krijgt. Maar voor zover bekend hield Gratama, alvorens hij rond 1930 het nationaalsocialistische gedachtegoed omarmde, er conservatieve denkbeelden op na.

De belangrijkste reden voor de marginalisering van Cuypers in de geschiedschrijving is de gedurende de twintigste eeuw wijdverbreide afkeer van het eclecticisme, in de ogen van de criticasters een synoniem voor 'schijnarchitectuur' en 'stijlnamaak'. In zijn monografie uit 2021 wees Van Nispen hier terecht op. Wat ook meespeelde in de gang naar de vergetelheid is dat Cuypers' latere werk, dat wordt gekenmerkt door een vrij sobere vormgeving, minder tot de verbeelding sprak dan het werk van rond de eeuwwisseling.

Fascinerend is dat veel tijdgenoten afwijzend stonden tegenover Cuypers' neiging reclame te maken voor zijn bureau. Zo bracht hij verscheidene, attractief vormgegeven tijdschriften uit met ruime aandacht voor eigen werk. Dergelijke zelfpromotie vonden veel collega's in strijd met de beroepsethiek. Verder hadden ze er moeite mee dat Cuypers veel ontwerpwerk overliet aan zijn medewerkers – het artistiek eigendom van de gebouwen stond daardoor niet vast. Om die reden nam de Delftse hoogleraar J.G. Wattjes geen werk van Cuypers op in zijn overzichtswerk *Nieuw-Nederlandse bouwkunst* (1924). Het gebruikmaken van de ontwerpgaven van de medewerkers en het inzetten van reclamemiddelen zijn sinds de tweede helft van de twintigste eeuw usance binnen grote architectenbureaus, in die zin was Cuypers zijn tijd vooruit. Gezien het architectuurhistorisch belang van de hoofdpersoon is het verheugend dat Norbruis' monografie, ondanks de onvolkomenheden, bijdraagt aan een beter begrip van deze intrigerende figuur.

COERT PETER KRABBE

GEERT-JAN MELLINK

BOUWEN ZONDER SCRUPULES DE NEDERLANDSE BOUWERELD 1940-1950

Zwolle (Wbooks), 2024, 319 pp., ill. in zwart-wit,
ISBN 9789462585829, € 34,95

Aan de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog in Europa is al ruim academische aandacht besteed vanuit verschillende historische disciplines. De private en publieke initiatieven in deze periode zijn relatief goed gedocumenteerd in archieven en studiecentra (voor België, zie bijvoorbeeld Cegoma), al dan niet onder de specifieke noemer van de wederopbouw. Zoals dat woord al aangeeft, was 'bouwen' in deze periode een

cruciale activiteit. Dat bouwen vond plaats onder condities van urgentie en financiële beperkingen in een context van systemische omschakeling van de nationale industrie van oorlogs- naar vreedstijd en een veranderend wettelijk en politiek kader. De activiteiten in deze periode waren intens en doorspekt met pragmatiek aan de ene kant en de wil tot vernieuwing aan de andere. 'Herstel' stond hierbij centraal; herstel

van de vele vormen van schade die in oorlogstijd werden aangericht, niet alleen de materiële schade, maar ook het herstel van economie, productie, wetten, reputaties en normaliteit in de brede zin.

Anders dan publicaties over de wederopbouw na de oorlog, zijn studies naar de bouwwereld ten tijde van de oorlog schaars. Eerder publiceerden Cor Wagenaar en Koos Bosma (*Een geruisloze doorbraak*, 1995) en recenter David Keuning (*Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, 2017) treffende analyses van architecten en architectuur tijdens de Nederlandse oorlogsjaren. Jean-Louis Cohens omvangrijke *Architecture in Uniform* (2011) biedt een belangrijk internationaal overzicht, zij het eveneens met een specifieke focus op de architectuur. Een bijkomende verdienste hierbij is dat hij ook in zijn overzichtswerk *The future of architecture since 1889. A worldwide history* (2011) de oorlogsjaren expliciet aan bod laat komen en niet langer als een cesuur in de geschiedenis van de twintigste eeuw presenteert. Niettemin blijft de economische, juridische en sociale context in de meeste studies onderbelicht, een context waarvan historisch onderzoek eerder al aantoonde dat net deze cruciaal is voor het begrip van de uitzonderingssituatie van oorlog (voor België, zie bijvoorbeeld Patrick Nefors, *Industriële 'collaboratie' in België*, 2000). Ook in studies die de Amerikaanse oorlogsjaren tot onderwerp hebben – de 194X die Andrew M. Shanken (2009) beschrijft is een treffend voorbeeld – blijft, ondanks uitvoerig onderzoek naar het Amerikaanse militair-industrieel complex, de analyse van de verknoping tussen bouwen en maatschappij beperkt. Op deze internationaal openstaande vraag geeft *Bouwen zonder scrupules. De Nederlandse bouwwereld 1940-1950* van Geert-Jan Mellink een erudiet antwoord vanuit de Nederlandse context.

Deze handelseditie van het proefschrift van Mellink, die op de flap als 'de eerste studie volledig gewijd aan de Nederlandse bouwwereld tijdens de bezetting' wordt aangeprezen, voegt belangrijke perspectieven toe aan de historische literatuur over de Tweede Wereldoorlog en toont duidelijk het onontgonnen terrein: de activiteiten van de aannemerij tijdens de oorlog, onder de bezetter, vormen een cruciaal knooppunt van grotere economische, politieke en sociale belangen. Hoewel Mellink moest vaststellen dat de archieven van koepelorganisaties ontbreken, slaagt hij erin om via persoonlijke archieven en archieven van aanverwante organisaties niet alleen een ruime waaier aan actoren, bedrijven en activiteiten te documenteren, maar ook om de sectoriële belangen en strategieën overtuigend aan te tonen. De studie getuigt van een uitzonderlijk inzicht in de historische aannemerij. Zijn aanpak en ruime kennis laten de auteur toe om de centrale onderzoeksvraag – 'in hoeverre de Nederlands bouwwereld zich vrijwillig of door omstandigheden gedwongen dienstbaar heeft gemaakt aan de Duit-

se bezetter' – expliciet te behandelen. Door een heel gedetailleerde analyse te maken van situaties, ambities en beweringen, worden de ethische dimensies van bepaalde praktijken en afwegingen scherp afgetekend tegen de oorlogscondities. Zonder de ambitie te hebben alomvattend te zijn, slaagt Mellink erin de initiatieven en praktijken van de aannemerij te beschrijven, de perceptie daarvan binnen die sector te analyseren, alsook de discussies die rond deze praktijken destijds al bestonden, te duiden. Het is daarmee een omvangrijk volume in veertien hoofdstukken (inclusief slotbeschouwing), voorzien van een duidende inleiding, illustraties uit archieven, notenapparaat, archieflijst en bibliografie.

Het boek begint met een schets van de Nederlandse bouwwereld in de periode 1800-1940 en biedt daarbij een kort maar belangrijk hoofdstuk dat verschillende essentiële basisbegrippen en relaties uiteenzet. Deze voorzet heeft ook voor de minder geïnformeerde lezer zeker nut, omdat hiermee gelijk inzicht in het werkveld van de aannemerij wordt gegeven. Daarna schetsen acht hoofdstukken grotendeels chronologisch verschillende aspecten en activiteiten van Nederlandse aannemers en hun organisaties tijdens de oorlogstijd. Ze tonen een volgehouden overleg met en prestatie voor de bezetter, in Nederland en in het buitenland. De tekst duidt de verschillende acties en actoren en staat expliciet stil bij hun strategieën en motivaties. Terwijl deze hoofdstukken een onthutsend beeld schetsen van de activiteiten en ambities van een groot deel van de Nederlandse aannemerij, heeft de auteur ook oog voor de specifieke oorlogscondities en de vaak ambigue argumenten van algemeen belang. Zo doemt het risico op beslag op bouwmaterialen en bouwwerktuigen regelmatig op, evenals de dreiging van gedwongen tewerkstelling van arbeiders. Die condities tonen de uitgesproken machtsverhoudingen onder de bezetting, alle ingebed in de economische, juridische en sociale oorlogsgeschiedenis. Wanneer de auteur in de drie daaropvolgende hoofdstukken de situatie na de bevrijding schetst, wordt duidelijk hoe ontwrichtend en wijdverspreid die praktijken waren en wat de impact ervan was op de sowieso al erg moeilijke balans tussen zuivering en wederopbouw.

Het boek sluit af met een vergelijkend hoofdstuk dat de Nederlandse situatie in internationaal perspectief plaatst door met dezelfde aandachtspunten kort naar de bouwwereld in Frankrijk, België en Denemarken te kijken. De vergelijking toont aan hoe – terwijl zich wel degelijk gelijkaardige patronen en activiteiten aftekenen – de nationale situaties telkens erg specifiek zijn en politiek-ideologische standpunten en economische richtlijnen rechtstreeks impact hadden op de nationale bouwwereld. In de slotbeschouwing gebruikt de auteur de bevindingen van de studie – Nederlandse aannemers hebben op grote schaal aan de bouwacti-

viteiten van de bezetter meegewerkt – om open vragen aan te snijden: bestaan er verschillen in houding binnen de bouwwereld bijvoorbeeld, maar ook: welke zelfperceptie en -reflectie tekenen zich af in die bouwwereld ten aanzien van dit verleden.

Hoewel de structuur een chronologische opbouw kent, valt het betoog hier en daar uiteen in fragmentarische gebeurtenissen. Inleiding en besluit per hoofdstuk helpen evenwel om de vragen en bevindingen per deel helder te benoemen, maar het ontbreken van de vele tussentitels in de inhoudsopgave maakt het boek moeilijker bruikbaar als naslagwerk. Wat daarbij ook in de weg staat, is de beperkte nationale contextualisering van de bevindingen. Het relaas veronderstelt een specialistische kennis van de specifieke Nederlandse condities, alsook van de lokale terminologie uit de aannemerswereld. De taal is overwegend academisch, soms stroef, maar altijd helder.

Mellink toont onweerlegbaar dat de oorlogsgeschiedenis van de Nederlandse aannemerij ethisch erg beladen is, waarom dat zo is, en hoe deze situatie zich heeft kunnen ontwikkelen. Deze aandacht is geheel coherent met de centrale onderzoeksvraag. De tekst getuigt van ruim inzicht in de drijfveren in de bedrijfsvoering en de maatschappelijke profilering van de aannemerij. Toch blijft de specialist hier en daar op zijn honger zitten: terwijl de beschrijving en contextualisering van actoren, bronnen en informatie in de tekst met veel zin voor wetenschappelijke precisie gebeurt, zorgt de beperkte bronverwijzing voor een soms moeilijk te duiden context van actoren en bronnen. Deze keuze is verdedigbaar en wordt toegelicht in het voorwoord – in het proefschrift zijn die referenties wel opgenomen –, maar een gestructureerde duiding omtrent de aard en het gebruik van archiefbronnen ontbreekt. Gezien de gedetailleerdheid van de beschrijvingen en analyses, de gevoeligheid van de kwes-

ties en het combineren van materiaal uit verschillende archieven komt hierdoor een belangrijk methodologisch element niet aan bod. De omgang met het archiefmateriaal is immers indrukwekkend, met veel aandacht voor nuance. Dit laatste is niet zomaar een vorm van doorgedreven focus, maar een succesvolle methode om aspecten van intentionaliteit, strategie en informaliteit te vatten die de ethische problematiek scherp illustreren. Daarom is het jammer dat de auteur amper aandacht besteedt aan het type archiefbronnen, hun bias, de intentie van de archiefvormer en hoe hij daarmee is omgegaan. Daarbij valt het ook te verwachten dat Mellink de problematiek van het (ethisch) standpunt van hemzelf meer expliciet maakt en duidelijker kadert binnen zijn wetenschappelijk discours. De tekst is nu eerder beschrijvend-analyserend en de positie van de auteur wordt slechts impliciet opgevoerd in de loop van de tekst, door middel van specifieke woordkeuzes, gerichte vragen, aandachtspunten en precieze besluiten. Hierdoor blijft een belangrijk aspect (en wellicht ook een deel van de verdienste) van dit werk wat onderbelicht.

Gert-Jan Mellink demonstreert met deze studie dat hij met goedgekozen aandachtspunten en grote kennis over het geschikte, rijke profiel beschikt om dergelijk complex onderwerp te behandelen. Aan de basis van het boek ligt onderzoekswerk dat indrukwekkend is omwille van zijn omvang en complexiteit, en dat toelaat een veelzijdig beeld te schetsen van de Nederlandse bouwwereld tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. De analyse getuigt van scherp inzicht en van begrip van noodzakelijke nuance, essentieel om tot een heldere duiding te komen van deze wrange problematiek. *Bouwen zonder scrupules* is op vele manieren geen makkelijke literatuur, maar wel uitermate verhelderend voor onderzoekers in dit veld.

RIKA DEVOS

HERMAN WESSELINK

EEN STERKE TOREN IN HET MIDDEN DER STAD VERLEDEN, HEDEN EN TOEKOMST VAN BEDREIGDE NEDERLANDSE KERKGEBOUWEN.

Heerlen (Uitgeverij Leon van Dorp), 2023, 340 pp., ill. in zwart-wit,
ISBN 9789079226986, € 39,95

Al decennia daalt het kerkbezoek in Nederland, met grote gevolgen voor de toekomst van religieus erfgoed. Steeds meer geloofsgemeenschappen hebben moeite hun gebedshuizen in stand te houden. De cijfers zijn duizelingwekkend en schrikbarend: de komende jaren zullen honderden kerken en duizenden religieuze gebouwen hun poorten moeten sluiten. Om te anticiperen op het grote aantal kerken die hun religieuze functie dreigen te verliezen, wil architectuurhistoricus Herman Wesselink een gefundeerd theoretisch en praktisch handvat bieden bij toekomstige beslissingen over sloop, behoud en herbestemming van kerkgebouwen.

In de handelseditie van zijn proefschrift *Een sterke toren in het midden der stad* gaat Wesselink uitvoerig in op kerkgebouwen uit de periode 1800-1970, want, zo stelt hij: 'met kerkgebouwen en -interieurs vóór 1800 is in de regel steeds omzichtig omgesprongen'. Terwijl veel oudere gebouwen al beschermd waren als monument, zijn sinds het midden van de vorige eeuw ruim duizend jongere kerkgebouwen gesloopt. Dat maakt dat het behoud van de nog resterende gebouwen uit de onderzoeksperiode en hun vaak waardevolle interieurs en kunstschaten onder druk staat. Naast ontkerkelijking en vergrijzing in de kerk noemt Wesselink ook de komst van niet-christelijke migrantengroepen als oorzaak. Uit zijn onderzoek blijken nog 4.500 (voormalige) kerkgebouwen te resteren uit de periode 1800-1970. Daarvan zijn er inmiddels 2.000 beschermd als rijks- (1.200) of gemeentelijk monument (800). Deze aantallen en het toenemende aantal kerksluitingen impliceren dat niet alles behouden kan blijven en strengere selecties zullen moeten worden gemaakt.

De centrale vraag die Wesselink stelt is op welke grond kerkbesturen, overheidsinstellingen en kunsthistorici in de toekomst moeten selecteren. Met een enorme kennis van zaken beschrijft Wesselink de

Nederlandse kerkbouw van 1800 tot 1970 en wat de belangrijkste kenmerken en kwaliteiten zijn van ons kerklandschap, om zo antwoord te kunnen geven op de vraag hoe de kerkgebouwen uit deze periode kunnen worden geclassificeerd volgens een hiërarchische ordening op grond van hun cultuurhistorische waarde. Die waarde wordt mede bepaald door de 'kerkhistorie' van de gebouwen. De eerste twee delen gaan daarom uitgebreid in op de kerkbouw in de negentiende en de twintigste eeuw aan de hand van ontwikkelingen in de kerkgeschiedenis, liturgie en kunst. Het eerste en tweede deel zijn onderverdeeld in afzonderlijke paragrafen over de historische ontwikkelingen die van invloed waren op kerkbouw, beschouwingen over de stedenbouwkundige situering en inpassing en de gekozen architectuur van respectievelijk de rooms-katholieke, de hervormde en de gereformeerde kerkgebouwen en die van andere kerkgemeenschappen. In het derde deel van het boek komen de lotgevallen van deze kerken aan de orde en wordt een waarderingsstelsel besproken dat een bijdrage kan leveren aan zorgvuldig beleid en te maken keuzes.

Deel 1 gaat in op de opkomst van de godsdienstvrijheid vanaf het begin van de negentiende eeuw en de invloed van de overheid op de kerkenbouw. Wesselink brengt enige nuance aan in het beeld dat in de eerste helft van de negentiende eeuw vooral waterstaatskerken werden gebouwd in neoclassicistische stijl. Zo werd onder invloed van koning Willem I ook gekozen voor de neogotische trant bij hervormde kerkgebouwen. In de tweede helft van deze eeuw eigenden de katholieken zich juist de neogotische stijl toe. Een duidelijk onderscheid in bouwstijl tussen de verschillende genootschappen kwam pas in de tweede helft van de negentiende eeuw tot stand, nadat de overheid zich minder met de bouw bemoeide en de emancipatie van de verschillende geloofsrichtingen een vlucht nam.

In het tweede deel blijkt dat de katholieken tot in het begin van de twintigste eeuw trouw bleven aan de neogotiek, maar ook teruggrepen op historische stijlen uit de vroegchristelijke en byzantijnse periode, terwijl de hervormden onder invloed van liturgische vernieuwingen een interessante zoektocht startten van een sobere preekkerk naar andere passende vormen. Ook de gereformeerden kregen belangstelling voor een alternatieve kerkruimte met meer nadruk op de geloofsbeleving en minder op de preek. Expressieve kerken, soms in de stijl van de Amsterdamse School, met een waaivormig bankenplan maakten plaats voor traditionalistische gebouwen met een rechthoekige plattegrond en axiaal bankenplan. De vooroorlogse verzuiling kreeg in de nieuwe Wieringermeerpolder op prachtige wijze gestalte met maar liefst drie nieuwe kerken per kern in de traditionalistische stijl van de Delftse School. In deel 2 komen ook minder voor de hand liggende aspecten aan bod, zoals de inpassing van kerken in tuinkijken of juist het geheel ontbreken van geloofsgebouwen in deze wijken, of de stedenbouwkundige situering van kerkgebouwen in mijnwerkerskoloniën in Limburg.

De wederopbouw na de oorlogsjaren stond in het teken van de herbouw van verwoeste kerken, maar ook van veel nieuwbouw in de naoorlogse wijken. Na het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) kregen de katholieken te maken met een liturgische vernieuwing. De priester richtte zich tot de gelovigen in de volkstaal in plaats van het Latijn met zijn gezicht naar hen toegekeerd. Het liturgisch centrum kreeg daarom een nieuwe plek, meer centraal in de kerk. Daarnaast lag de nadruk meer op soberheid. Veel (neogotische) interieurdecoraties verdwenen onder de witkwas en altaren en beelden werden verwijderd, maar het concilie had ook tot gevolg dat nieuwe modernistische parochiekerken verrezen, vooral in Limburg, waar beton op grote schaal werd toegepast in de mijnwerkersgebieden rond Geleen en Heerlen.

Uit de bundeling van kennis in de eerste twee delen blijkt dat Nederland een van 's werelds rijkste en meest diverse kerklandschappen heeft met een architectonische pluriformiteit en spreiding van duizenden kerkgebouwen van allerlei verschillende genootschappen, die de typisch Nederlandse verzuiling en godsdienstvrijheid vanaf de negentiende eeuw weerspiegelen. De enorme hoeveelheid beschreven kerkgebouwen door het hele land maken de eerste twee delen een rijke bron van informatie, wat soms op enigszins gespannen voet staat met de leesbaarheid. Vooraf wordt niet duidelijk waarop de selectie van genoemde voorbeelden is gebaseerd. De belangrijkste architecten per gezindte en hun belangrijkste of meest representatieve werken komen aan bod, waarschijnlijk gecombineerd met een geografische spreiding, maar dat wordt niet onderbouwd. Pas in de laatste paragraaf van de studie

wordt toegelicht dat alle informatie afkomstig is uit de speciaal voor dit onderzoek opgestelde database.

Het boek is rijk geïllustreerd met paginagrote zwart-witfoto's van zowel historische als moderne aanzichten van kerken die in de tekst worden toegelicht. De aanzichten worden hier en daar afgewisseld met inkijkjes in het interieur. De keuze voor zwart-witbeeld geeft het boek een prettige, eenduidige uitstraling, maar het in tekst breed uitgemeten contrast tussen de pracht en praal van de katholieke kerken en de sobere interieurs van de hervormde en gereformeerde gebedshuizen komt daardoor visueel minder goed tot zijn recht. Ook het soms uitbundige en bij de gereformeerden juist vrij ingetogen kleurgebruik van toegepaste kunst in de naoorlogse wederopbouwkerken blijft daardoor in beeld onderbelicht. Plattegronden ontbreken en dat is een gemis, want Wesselink zet nauwkeurig de ontwikkeling uiteen van de opvattingen en theorieën van verschillende gezindten over de gewenste ruimtewerking van hun kerkgebouwen en de invloed daarvan op bijvoorbeeld het bankenplan. Dat vergt van de lezer een goed ruimtelijk voorstellingsvermogen.

Deel 3 bespreekt de periode van afbraak en herbestemming van de kerkgebouwen, die omstreeks 1960 inzette. Tegelijkertijd ontstond een groeiende waardering voor het jonge kerkelijke erfgoed, gevolgd door wettelijke bescherming als monument. Maar een beschermde status garandeert niet altijd behoud. Vanuit het oogpunt van monumentenzorg is het wenselijk dat aan de voorkant gestuurd wordt op behoud en herbestemming van de meest waardevolle kerkgebouwen als functieverlies aan de orde is. Een goede weging en waardering zijn daarbij essentieel. Wesselink plaatst de problematiek van bedreigde kerkgebouwen in Nederland in een internationaal perspectief door een vergelijking te maken met de omgang van negentiende- en twintigste-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen en in de Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen. In beide gebieden is een classificatiesysteem toegepast waaruit beleidsopties kunnen voortvloeien. In Vlaanderen aan de hand van een (uitgebreide) hiërarchische ordening van cultuurhistorische waarden en in Nordrhein-Westfalen op grond van indeling in categorieën herbestemming. Op basis van een vereenvoudiging van het uitgebreide Vlaamse systeem en de landelijke criteria voor de waardering van bouwkunst van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed komt Wesselink met een aangescherpt waarderingsysteem in vier categorieën: zeer hoog, hoog, gemiddeld en beperkt. Naast het nieuwe criterium kerkhistorie, in plaats van het bredere begrip cultuurhistorie, introduceert Wesselink het criterium 'kerkelijk interieurensemble', dat in de monumentenbeschrijvingen onvoldoende aan bod komt. Dat leidt ertoe dat het interieur zwaarder wordt meegewogen dan gebruikelijk,

en bijvoorbeeld de neogotische Willibrordkerk in Utrecht en brutalistische Thomaskerk in Amsterdam, beide gesamt-kunstwerken met een gaaf bewaarde liturgische inrichting, zeer hoog scoren.

Een sterke toren in het midden der stad brengt een heleboel, veelal nieuwe, kennis samen over kerkenbouw in de periode 1800-1970. Het is een gedegen studie met evenwichtige aandacht voor bestaande en gesloopte kerken en daarnaast ook voor niet-uitgevoerde plannen. Bovenal voorziet de publicatie in een leemte, namelijk een gedegen afwegingskader voor het al dan niet en op welke manier herbestemmen van functieverliezende kerkgebouwen. Daar is een gede-

gen kennis van de kerkgeschiedenis voor nodig en daar draagt dit boek bij uitstek aan bij. De vergelijking met gebieden over de grens helpt om dergelijke keuzes te maken. Het waarderingssysteem zelf zal voornamelijk door erfgoedprofessionals worden toegepast, maar de uitkomst biedt zeker handvatten voor kerkbesturen, lokale besturen en andere partijen, hopelijk ook in economisch minder florerende regio's, waar behoud en herbestemming soms lastig verenigbaar lijken met de weerbarstige (economische) praktijk van alle dag.

MASCHA VAN DAMME

NADIA BOURAS, JAN HEIN FURNÉE, HILDE GREEFS, JELLE HAEMERS,
MANON VAN DER HEIJDEN, ANNE-LAURE VAN BRUAENE (RED.)

WERELDSTEDEN VAN DE LAGE LANDEN STADSGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND EN BELGIË

Amsterdam/Antwerpen (Atlas Contact) 2025, 442 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789045051055, € 34,99

Ooit stond Schiedam bekend als 'zwart Nazareth'. Die bijnaam dankte het aan de as en roet die de vele Schiedamse jeneverbranderijen uitbraakten over de stad. Het succesverhaal van de Schiedamse jeneverproductie en het negatieve effect van de omvangrijke jeneverconsumptie op de volksgezondheid zijn al vaak beschreven, maar minder bekend is dat jenever uit Schiedam een niet onaanzienlijke rol speelde in de internationale slavenhandel. Als ruilmiddel bij de 'aankoop' van slaafgemaakten in West-Afrika én als consumptiemiddel op de plantages in de door Europeanen beheerste koloniale gebieden in Amerika leverde jenever een bijdrage aan het trans-Atlantische productie- en slavernijstelsel. De onder de Hollandse steden in de achttiende eeuw uitzonderlijke economische en demografische groei van Schiedam was dus mede geworteld in de afzetmogelijkheden van jenever in Afrika en Amerika. Daarmee wordt duidelijk hoezeer de geschiedenis van deze Hollandse stad vervlochten is

met de geschiedenis van globalisering en transregionale contacten.

Die wereldwijde vervlechting zien we ook terug in de Gentse voorstad Ledeberg in de twintigste eeuw. In het kielzog van economische globalisering werd deze arbeiderswijk na de Tweede Wereldoorlog geconfronteerd met de de-industrialisatie die veel oude Europese industriesteden en ook Gent trof. Van een traditionele arbeiderswijk transformeerde Ledeberg tot een voorportaal van Gent, waar grote aantallen migranten al dan niet tijdelijk een onderdak vonden. Hun herkomst weerspiegelt de ontwikkelingen in de wereld-economie: inmiddels treffen we op de amper één vierkante kilometer die Ledeberg groot is 9.600 inwoners afkomstig uit 137 verschillende landen.

Deze geschiedenissen van Schiedam en Ledeberg zijn twee van de 54 verhalen die samen met de inleiding de bundel *Wereldsteden van de Lage Landen* vormen. Ze zijn geschreven door onderzoekers met heel

verschillende achtergronden en specialisaties. Zo treffen we onder de auteurs aan universiteiten verbonden historici van heel verschillende pluimage, maar ook museumconservatoren, letterkundigen, archeologen, cartografen, een antropoloog, een schrijfster van jeugdboeken en romans en een journalist. Die brede samenstelling van de groep auteurs wordt weerspiegeld in de inhoud van de bundel. De verhalen over de vele tientallen steden in Nederland, België en Luxemburg variëren van dieren als dragers van interstedelijke verbindingen in het negentiende-eeuwse Amsterdam tot sekswerkers in middeleeuws Valenciennes en van ketters in Kamerijk en Atrecht in de elfde en twaalfde eeuw, tot de multiculturele hiphopgroep Zombi Squad in het Groningen van de jaren 1990. Wat al deze verhalen bijeenhoudt is, in de woorden van de redactie, dat ‘de steden van de Lage Landen en de geschiedenis van globalisering en transregionale contacten elkaar wederzijds hebben beïnvloed en versterkt.’ En hoewel in sommige bijdragen de relatie met bovenlokale processen en structuren niet heel diepgaand is uitgewerkt, biedt *Wereldsteden* inderdaad een caleidoscopisch beeld van de steden in Nederland, België en Luxemburg en hun relaties met de wijdere wereld, en dat leidt regelmatig tot verrassende feiten en opmerkelijke inzichten.

Toch valt er over dit lezenswaardige boek ook wel wat te mopperen. Het titelwoord ‘wereldsteden’ is verwarrend en dekt niet de lading. Dat steden in de Lage Landen al sinds de oudheid op tal van manieren vervlochten zijn met verre en minder verre streken is uiteraard waar, maar dat maakt ze nog geen wereldsteden. Die term wordt immers gewoonlijk gebruikt als aanduiding van (grote) steden die door de activiteiten van bedrijven en instituties een centrale positie innemen in netwerken van economische, politieke en culturele macht en invloed. Ook een enkele auteur heeft moeite met de term. Zo schrijft Jeroen Deploige in zijn bijdrage over Borgloon in het middeleeuwse prinsbisdom Luik terecht: ‘Borgloon een middeleeuwse “wereldstad” noemen, is grotesk.’ Uit de inleiding maak ik op dat de keuze voor de term wereldsteden

is ingegeven door de wens van de redactie (of uitgever?) om aan te sluiten bij de eerder verschenen en succesvolle *Wereldgeschiedenis van Nederland* (2008), *Wereldgeschiedenis van Vlaanderen* (2008) en *Nog meer wereldgeschiedenis van Nederland* (2022). Maar dat is wat mij betreft onvoldoende grond voor de zeer ongebruikelijke invulling van de term die hier wordt gehanteerd.

Daarnaast wekt de indeling van het boek in vier tijdvakken verbazing. Als het doel van het boek werkelijk is om te tonen hoe de steden in de Lage Landen en de geschiedenis van globalisering en transregionale contacten elkaar wederzijds hebben beïnvloed en versterkt, dan had een thematische indeling veel meer voor de hand gelegen. De 54 bijdragen laten zich immers goed groeperen onder thema's als migratie, commerciële vervlechting, culturele interactie en politieke machtsverhoudingen. Nu wordt de inhoudelijke boodschap door die keuze voor een chronologische indeling eerder verzwakt dan versterkt en bovendien heeft deze indeling de redactie beroofd van de mogelijkheid tot het toevoegen van thematische samenvattingen en reflectie. Dat is jammer, want in de inleiding komen die zaken nauwelijks aan bod.

Deze kanttekeningen nemen evenwel niet weg dat *Wereldsteden van de Lage Landen* voor een breed publiek een gevarieerd en aantrekkelijk beeld schetst van de bovenlokale relaties van een groot aantal steden en stadjes (en een enkele stadswijk) in België, Nederland en Luxemburg door de eeuwen heen. Dat maakt het vooral een fijn boek om in te grasduinen en je vervolgens te verdiepen in een van de vele verhalen die hier worden gepresenteerd. Het leesplezier wordt nog vergroot door de aantrekkelijke vormgeving en de bij elke bijdrage opgenomen afbeelding in kleur. Het lijstje met titels aan het eind van elk hoofdstuk biedt de nieuwsgierige lezer bovendien een ingang tot de voor het onderwerp relevante literatuur. Handig zijn ook de vier in kleur afgedrukte kaarten die de locatie weergeven van de behandelde steden in de middeleeuwen, in 1648, in 1815 en in de huidige tijd.

CLÉ LESGER

VERENIGINGSPAGINA KNOB

Op 19 mei 2026 vond de Algemene Ledenvergadering van de KNOB plaats op de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft. Tijdens de vergadering is teruggeblikt op het afgelopen verenigingsjaar en uitgebreid gesproken over de toekomst van de KNOB en het *Bulletin*.

Zoals eerder met de leden is gedeeld, staat de vereniging financieel onder druk. Tijdens de ALV is toegelicht welke maatregelen inmiddels zijn genomen om de continuïteit van de KNOB te waarborgen, waaronder het terugbrengen van het *Bulletin* van vier naar drie nummers in 2026 en het verder beperken van organisatorische kosten. Tegelijkertijd is besproken dat deze maatregelen nadrukkelijk bedoeld zijn om ruimte te maken voor herstel en verdere ontwikkeling op langere termijn. Zowel bestuur als redactie sprak daarbij de ambitie uit om, zodra de financiële situatie dit toelaat, zo snel mogelijk terug te gaan naar vier *Bulletin*-uitgaven per jaar.

Daarnaast is tijdens de vergadering uitgebreid gesproken over de toekomst van de vereniging in bredere zin: over fondsenwerving, samenwerking met andere organisaties, versterking van het netwerk en de rol die de KNOB kan blijven vervullen als interdisciplinair platform voor kennisuitwisseling over ruimtelijk erfgoed. Daarbij werd opnieuw duidelijk hoeveel betrokkenheid er onder leden bestaat en hoe groot de waardering is voor de unieke positie die de KNOB binnen het erfgoedveld inneemt. Ook mochten wij tijdens de vergadering twee nieuwe bestuursleden verwelkomen: Lara Schrijver en Loreley Fournell.

Aansluitend op de ledenvergadering organiseerde de KNOB samen met studievereniging D.B.S.G. Stylos het symposium *Reframing Colonial Memory in the Public Realm*. In de Bètazaal van het Vakwerkhuis in Delft kwamen onderzoekers, ontwerpers en studenten bijeen rond de vraag hoe koloniale geschiedenissen zichtbaar zijn in de publieke ruimte en hoe ontwerpers hier vandaag de dag mee zouden kunnen omgaan. Vanuit verschillende disciplines werd gereflecteerd op de betekenis van erfgoed, herinneringscultuur en ontwerp in een veranderende maatschappelijke context. De grote belangstelling voor het symposium bevestigde opnieuw het belang van ontmoeting en uitwisseling tussen wetenschap, ontwerppraktijk en maatschappij, precies de rol die de KNOB sinds zijn oprichting vervult.

De KNOB blijft zich de komende periode inzetten voor dergelijke activiteiten en samenwerkingen, juist omdat kennisuitwisseling over erfgoed niet alleen van belang is voor specialisten, maar raakt aan bredere vragen over de inrichting, geschiedenis en toekomst van onze leefomgeving. Een van deze evenementen is het symposium *Westelijke Tuinsteden Revisited*, dat gepland staat op 14 november in Amsterdam. Binnenkort volgt meer informatie via onze nieuwsbrief en de website.

De KNOB blijft een vereniging die draait op betrokkenheid van zijn leden. Het bestuur nodigt daarom leden en geïnteresseerden nadrukkelijk uit om mee te denken, activiteiten of samenwerkingen aan te dragen, of zich in te zetten als vrijwilliger. Ook zijn we per 2027 op zoek naar een nieuwe voorzitter, penningmeester en algemeen bestuurslid. Heeft u interesse om onderdeel te worden van het bestuur KNOB of wilt u hier meer over weten? U kunt contact opnemen via info@knob.nl.

Juist door die gezamenlijke inzet kan de KNOB zijn rol als onafhankelijk platform voor debat, onderzoek en ontmoeting blijven vervullen.

*Namens het bestuur van
de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*

architectenbureau
Vroom

Restauratie van een rijksmonument aan de Lingerzijde, Edam

9 7 8 9 4 9 3 4 3 9 2 0 7